A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 370 D Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत ; भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 101

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

370-D

१
भा.पं.
टी.
१

ॐश्रीगणेशायनमः ॐअथातःपंचमस्कंधव्याख्यातोनेकविशेषवान् प्रियव्रतान्वयोयत्रसप्रपंचःप्रपं।
च्यते १ षड्विंशत्याध्वनाध्यायैःपंचमेस्यानमीर्यते लोकद्वीपादिमर्यादापालनाद्यमनेकधा २ पृ
थिव्युपर्यधोलोकेमर्यादाविविधामता पुनश्चैकैकशःसप्तसुमर्यादावद्गृह्यामता भुविद्वीपादिमर्यादापा
लनेराजभिःपृथक् भूमेरुपरिदेवाद्यैस्तलेतस्याथोसुरादिभिः तत्राध्यायैस्तुविंशत्याप्रियव्रतपुरःसरैः भु
वोद्वीपादिमर्यादाःपालितानृनिर्वर्ण्यते त्रिभिःसूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिस्थितिकीर्त्यते अतलादिभुभौवै नागा
र्यैःपालनंचततस्त्रिभिः तत्रतुप्रथमेध्यायेज्ञानिनोराजनिर्वृतिः पुनश्चवनेनिष्ठेतिप्रियव्रतकथाद्भुता। स्तान

श्रीराजोवाच प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथंमुने गृहेरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभ
वः १ नूनंनमुक्तसंगानांतादृशानांद्विजर्षभ गृहेष्वभिनिवेशोयंपुंसांभवितुमर्हति २

ता वैप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीं भुक्त्वाविभज्यपुत्रे ५
भ्यएभ्यस्सम्यगात्मदृष्टिमितिपूर्वस्कंधान्तेउक्तं प्रियव्रतस्यप्रथममात्मविद्यातेनारदाप्तमः ततःसर्वसं
गत्यागेनमोहादृत्युक्तं तत्रविस्मितःपृच्छति प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःगृहेकथमरमत
नतुरमतांकोदोषइतिचेत्तत्राह कर्मणांबंधःपराभवश्चस्वस्वरूपतिरस्कारोयन्मूलोभवति यद्गृहं
मूलंकारणंयस्य १ गृहेष्वभिनिवेशःस्वात्मसवभागवतानामात्मारामाणांनसंभवतीत्याह

1A

D

गृहासक्तिर्हिकुटुंबस्नेहयाभवति साचतेषांनासीदित्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोश्छायायाका।
माहिसत्तापहारिणी तयानिर्वृतंचित्तंयेषांतेषांस्पृहातुकामंनतिर्नास्ति ३ दाराद्यासक्तस्यतुमोहः स्त्री।
कुसेस्खलितामतिस्याभूदितिस्यदहंचमहान्संशयइत्याह संशयइति ४ अंगीकृत्यपरिहरति वा।
ढमभिनिवेशादिकंनासीदितिसत्यमेव तथापिविघ्नवशेनतेषांप्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासवलेनपुनर्नि।

महतामेवखलुविप्रेंद्रउत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृतचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामा।
तिः ३ संशयोमेमहान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु सक्तस्ययत्सिद्धिरभूत्कृष्णेच
मतिरच्युता ४ शुकउवाच वाढमुक्तंभगवतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणा
रविंदमकरंदरसआवेशितचेतसोभागवतपरमहंसदयितकथांकेनचिदंतराय
विहितां स्वांशिवतमांपदवींनप्रायेणहिन्वंति ५

यूनिष्ठसंगाष्ठनइत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसरूपोऽमलस्मिन्नावेशितंचेतोयेस्तेपि।
केनचिदंतरायेणविघ्नेनविहितामपिस्वांशिवतमांपदवींमार्गं नहिन्वंतिनत्यजंति कांताभगवनाय
वपरमहंसाः तेषांदयितस्यप्रियस्य श्रीवासुदेवस्यकथांनत्यजंति ५॥०

२

भा·पं·
टी·
१

प्रियव्रतस्य ब्रह्मज्ञेनैवानराय तु पावमभूवेति सप्रसंगमाह यर्हीत्यादिना। विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजन्स्वेच्छं
येन यर्हि वाव ह यदा रवावेति प्रसिद्धार्थोऽव्ययनिचयः स्वः स्वपित्रा मनुनाऽवनितलपरिपालना
य उपामन्त्रितो नियुक्तो नैवाभ्यनन्दत नैच्छत अथ ह भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवतता
रेत्यन्वयः उपामन्त्रणे हेतुः आम्नाताः शास्त्रोक्ताः ये प्रवराः श्रेष्ठाः गुणास्तेषां गणस्यैकान्तभा
जनतया नियतपात्रत्वेन अनिच्छायां हेतुः परमार्थसतत्त्वमात्मयाथात्म्यमवगतं तेन सतया

यर्हि वाव ह राजन्स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसावगतपर
मार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकान्त
भाजनतया स्वपित्रोपामन्त्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसक
लकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनन्दद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मा
दसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ६

अतः ब्रह्मसत्रेण आत्मध्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणः नियमं
गृहीष्यन् भागवति वासुदेव एव निरन्तरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः समर्पितः सक
लकारकाणाम् इन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि तद
धिकरणे राज्याधिकारे प्रसतोऽपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपञ्चादात्मनः पराभवमालोचयन्नाभ्यनन्दत् ६ २

2A

गुणविसर्गस्य गुणसृष्टेः परिबृंहणां समृद्धिमनुध्यानेन चिंतनया व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः ता
याग्नाचारैमं इलस्वगणामभिप्रायो निष्ठीयनेन ह्त अखिलैर्निगमैः मूर्तिमद्भिः स्वनिजगणैश्च मरीच्या
दिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ७ स तत्र तत्र गगनतले उडुपतिरिव प्रकाशमानो गंधमादनस्य द्रोणीं द
रीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैः देवश्रेष्ठैः ८ हंसयानेनोपलक्षितेनेन पितरमुपलभ

अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्म
योनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ७ स तत्र तत्र गगनतल उडुप
तिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः सिद्धगंधर्वचार
णसाध्यमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८ तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं
भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन सह पितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे
९ भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारसुजयः प्रियव्रत
मादिपुरुषस्तं सदय। हासावलोक इति होवाच १०

मानः सन् पितामहमिति लिलतयन् पितापुत्राभ्यामनुप्रियव्रतनाभ्यां सह नारदः कृतां
जलिः सन् सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजनसामग्र्योपतस्थे तत्राव प्रियव्रतेन तदा सदक्षोणपानारद उपदिशति स्म
नुपस्थितेनेनुमागतोऽसीति ज्ञातवा ९ हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा तं प्रियव्रतमिति होवाचेत्यन्वयः तेन ना

तदुपनीतमर्हणं यस्य सः सूक्तवाकेन यथोचितवाक्येनाति
शयेनोद्गीर्णो गुणगणो ऽवतारसुजयः सर्वोत्कर्षो यस्य

3

भा.गी. टी. ३

प्रवृत्तिनिमित्तं महावाक्यं प्रतिकूलं मत्वा भूयोऽकरिष्यन्नीति शंकमानो नाहमेवं वदामि किंतु मन्वादिभिर
रिदं वक्तव्यं मा तातपतीति निवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेति नवभिः श्लोकैः तेसन्नमप्रमेयं देवमहद्गि
न दोषता दुष्टं नार्हसि ततः नातपप्रत्यक्षसमर्थैः हिर्मोहिमोत्ता विवशा प्रसन्नत्वाः सेन्त्रो वदामः
११ विवशात्वमेवाह चतुर्भिः नेति तस्य कृतेन नैनिर्मितं न तु भूजीवस्तपस्यादिभिर्विदितमस्य याक
नैन विध्यात प्रभुं नैवेत्त मनीषया सामाधियुद्धिः बलेन परतः बलवद्भूयात् ११ न च देहयोगे
श्रीभगवानुवाच निबोधतात नेदमृतं ब्रवीमि मासूयितं देवमहस्यप्रमेयं वयं भवन्तं न पश्यमा
दृष्टिं वदाम सर्वे विवशायस्यादिष्टम ११ न तस्य कश्चिन्नपसाविद्यपावा नैयोगवीर्येणमनीष
यावा नैवाध्ययमैः परतः स्वतोवाकृतं विंदेत न तु भूद्धिभूयात् ११ भवाय नाशाय च कर्म
कंतु शोकाय मोहाय मदाभयाय सुखाय दुःखाय च देहयोगमवाप्नुरिहं जनतांगयेत ११
य द्वा चिंतेर्यगुणाकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स वयं सुयोजिताः स एवं वदामो बालिमीश्वरायप्रोता
तावन्यारं नैश्वरसिद्धमित्याह भवायेति भवो जन्म भवाय धर्मबालकेनेश्वरेणरिष्टं तं देहयोगं जन
नातीवसमूहः मदाथ नैनत्वस्यपयाकर्तुं शक्नोति यगद्देहप्रियवृत ११ कर्मकालोपिपारतंत्र्यमाह यद्वा
वीति यस्य वा विवेरलतृणायां तंस्मारामन्या गुणाः सत्वादयस्तन्नुवेकाणि च यानि कर्माणि न विवेय
नैदामभिः वाल्यणादिभिर्दृढैः सुदुस्तरैः दृढबद्धैः इवत्स वयं सर्वे सहयोजिता नियुक्ताः सतः न सेश्वरायव।

3A

भोगेषु पारतंत्र्यमाह ईशेति ईशेनाभिसृष्टं दत्तमेवांग प्रियव्रत अवरुंध्महे स्वीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमेव
कर्तिस्मादि बलीवर्दा भवंति नस्वेच्छयानड्वान नचैवं वैषम्यमीश्वरस्य यतो गुणकर्मसंगाच्चाथो यदद-
दाति गुणादिलक्षणां देहं युक्तयोजितवान तत्तदास्थाय स्वीकृत्य यथान्धाश्चक्षुष्मता नीयमा-
नीयमानाः संतः तत्रैव गच्छंति १५ ननु तर्हि सर्वमविरुद्धमेव न त्वात्मविद इत्याशंक्याह मुक्तोपीति
यावत्प्रारब्धं कर्म तावद्यथा स्वप्नेनुभूतं प्रतियातनिद्रो गतनिद्रः अभिमानशून्य एवानुस्मरति नर्हिभो।

ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेंग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसंगात आस्थाय तत्तद्यदयुंक्त नाथश्चक्षुष्मतान्धा
इव नीयमानाः १५ मुक्तोपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः यथानुभू-
तं प्रतियातनिद्रः किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृंक्ते १६ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते
सहषट्सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् १७ ॥

गवासनया पुनर्जन्म भवेन्नेत्याह किं त्वन्यदेहाय नारंभकगुणान्कर्माणि वासनाश्च न वृंक्ते न संभजते १६
ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान्भुंजानस्य कुतोभिमानाभावो मोक्षो वा अतस्त्यागो न वनवास एव युक्त इत्य-
त आह भयं संसारस्य देहप्रमत्तस्याजितेंद्रियस्य वनेष्वपि स्यात् स भयाद्वनान्तरं गच्छतोपि अन्वयैः सहैव षट्सपत्ना
नाः षड्‌के मनो बुद्धीन्द्रियाणि च यस्य तन्नयाभूत एव वनेष्वपि यत आस्ते गृहे त्वेवं जितेंद्रियत्वादात्मारा

भा. पं.
टी.
५

नन्वरे रागाद्यः संभवंति न नवनेऽइत्याशंक्याह यः षड्वैरिणः षडिंद्रियाणि विजिगीषमाणः सपूर्वं नरे
पुशित्वा तेषामत्यंतनिरोधमकुर्वन् जेतव्ये तेन लौकिश्वरिकामरहेन्यत्र वा विचरेत् यतो लोके तु
जिता रीन्दुर्गाश्रितएवास्येति नयति पश्चाद्दुर्गवान्यत्रवावनेनतुष्येतेतिमादमशेरेदित्यर्थः १८ ३२
वारदुर्गाश्रयणाप्राह त्वनानांत्वंत्वब्जनाभस्याङ्घ्रिसरोजकोशएवदुर्गेनदाश्रिताः ग्रतएव निर्जितषट्
सपत्नश्च तया पिपुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तान्भोगान्भुक्त्वा पश्चाद्विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं
यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं ग्रत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन्क्षीणे
षु कामं विचरेद्विपश्चित् १८ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वे
ह भोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व १९ श्रीशुक उवाच इति समभिहितो महाभा
गवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमान
मुवाह २० भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमी
स्वदेहं भजन्स्वात्मनिष्ठो भवेत्यर्थः १९ ग्रात्मनः स्व । क्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसक्षयमा।
नो लघुतयाल्पतया यद्वा ग्रात्मनो यदनुशासनं तेन लघुतया गौरवेण वावनतया करिष्यामीति ग्रवनेव
नेकंधरः सन्नुवाह २० मनुना सम्यक्पूजोपकल्पिता पूजा यस्य प्रियव्रतस्य योगाभ्यासान्नारदस्य च विष
नाभाल्कुटिलभोक्ता संभवति नन्वनासीन्नाह ग्रविषमं यथास्यात्तथानयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः ग्रा

४२

4A

पुत्रे राज्येऽभिषिच्य वनं यास्यामीति यो मनोरथः स परेण ब्रह्मणैव प्रतिसंस्थितः संपादितो यस्य सः नारदस्या
नुमतेनेन स्थापयित्वा अतिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयो गृहं तस्य आशादिकप्रवृत्तिवासना
भोगेच्छा वा तस्या उपरतो बभूव ॥२२॥ यत्सुधराग्रहेकयमरमनतत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इति ह वाव इत्या
मेवरिच्छाभिनिवेशितः स्थापितः कर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगतो बंधध्वंसनपरो अनुभावो यस्य य

मनुरपि परेणैव प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तय आ
स्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम ॥२२॥ इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरे
च्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्यां
घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो महतां महीत
लमनुशशास ॥२३॥ अथ उह वाव दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम ॥२४॥ तस्या
मु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश भावयां बभूव कन्यां च यवीय
सीमूर्जस्वतीं नाम ॥२५॥

ऽंघ्रियुगलं तस्यानवरतं ध्यानं तेन तदनुभावेन परिरंधितकषायो रागयरागादिम
लम्भाशयो यस्यातोऽवदातः शुद्धोऽपि ब्रह्मादीनामात्तापालनेन मानवर्धनः ॥२३॥ उ इति विस्मये ह इति प्र
सिद्धौ वाव इति निश्चये ॥२४॥ आत्मनः समानैः शीलादिभिरुदारान्महतो दशपुत्रानजनयामास ॥२५॥ ॥

तानाह आग्नीध्रेति आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिर्वी
तिहोत्रः कविश्चेति अग्निनामानि येषां ते २५ अर्भभावाद्बाल्यादारभ्य २६ तस्मिन्नाश्रमे हंस्याश्रमेष्वी

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति
सर्व ए[illegible]वाग्निनामानः २५ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः त आत्मवि
द्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नु ह वा उपशम
शीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूत
स्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृ
दयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण स
मीयुः २७ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् उत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपत

भगवच्चरणारविंदयोरविरतेन स्मरणेनाविगलितं अखंडितो यः परमो भक्तियोगः तस्यानुभावेन विशोधि
तान्तःकरणैः अधिगते भगवति वासुदेवे तस्मिन्नात्मनः सर्वपदार्थस्य तादात्म्यमविशेषेण विशेषोपाधि

5A

उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिमितैकमर्तुधर्मेता हत्वा निवर्षाणामेकादशानामन्ते दानि जगतीं तु भुञ्जे दुःखल
यः राज्ञो धर्मपालनं विषयभोगश्च भावे भाव्यं नत्वा नायासेनैव धर्मपालनमाह अव्याहताखिलाः पृथ
थ्वीकाराः पौरुषाणि पुत्रास्तेन सारेणावलेन सभुजौ पूर्णौ से दैतेयतयोर्युगलं तेनापीडित आकृष्टो मौर्वी।
तस्य गुणालिनिनदं कारस्तेनैव वस्तु दृष्ट्वा विना विरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपत्त्यायेन भोगान्निषायमाहः वहिरमन्या
स्वभार्यया अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेकस्त्वानपव विषयासक्त्या आत्मानम
एवमुपशमाश्रयेषु सत्सु न येषु पुनर्जगतीपतिर्जगतीमन्ते दानि एकादशपरिवत्सराणामव्याहता।
खिलपृथ्वीकारसारसंभृतदोर्दण्डयुगलापीडितमौर्वीगुणास्फालननिनदविरमितधर्मप्रतिपत्तौ वहिश्च
त्यायाः अनुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणायोषितएव्रीडापमुषितहासावलोककृतविलासलोलादिभिर्विवश
तय वर्षवोईने भूतमेभिः पराभूयमानविवेकस्त्वानवबुध्यमान एवमहामनाभुभुजे ९ यावदेवमासेव
निरस्तगणितिमिरनृपतिक्राममगमवानादित्यो वसुधातलमेष नैवाह्लादयति तदाहिमयवदुपासने
पवित्रानि पुरुषप्रभावसलदनमिनंदस्समजे वनं येनज्योतिर्मये नरजनीमपि दिनं करिष्यामीति
नवबुध्यमान एव बुभुजे तवप्रमोदप्रतिरिस्फुरद्दर्षः ततः प्रसरणामभुन्यानादिलीलान ततो योषितांपयो वि
लाभावकृतं संगारानुभावप्रकाशमान ततो व्रीडयापमुषिताः सकोपविलासहासावलोकाः ततो कविरल्पे
सारयः परिहासवाक्यादीनितैः १० प्रभावातिशयमाह यावदनुसुधातललोकालोकपर्यंतमवभासयति

संग्रहस्थितिकर्त्रे नादित्यस्तासमितं ये नवोपलक्षितं प्रताप
निषकाम्यति क्षेत्रिकाच्छायति ॥

एवंकुर्वाणंप्रियव्रतमागत्यचतुराननस्तवाधिकारोयंनभवतीतिनिवारयामास ॥१८

6

भा॰पं॰
टी॰
९

तमसावृणोति तदाद्वितीयः पतंगः सूर्यइवपरिक्रामन्परिक्रामति नवेदमसंभावितं यतोभगवदुपा
सनेनापचितः अतिपुरुषः पुरुषानतिक्रांतः प्रभावोयस्य ३१ येवैउह अतिप्रसिद्धाः तद्रथस्यचक्राग्र
कृताः परिखानामगर्ताः यतः यैरेवकृतास्ते ३२ तेषांपरिमाणोक्त्याविनिशेषसर्वेषांपद्विस्तारमानम्

सप्तकृत्वस्तरणिमनुपरिक्रामन्द्वितीयइवपतंगः ३१ येवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखा
तास्तेसप्तसिंधवआसन् यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३२ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशा
कपुष्करसंज्ञाः तेषांपरिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोयथासंख्यंद्विगुणमानेनबहिःसम
न्ततः उपक्लृप्ताः ३३ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्तजलधयः
सप्तद्वीपपरिखाइवाभ्यंतरद्वीपसमानाः ३४ एकैकश्येनयथानुपूर्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्
परितउपकल्पिताः तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहु
हिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे ३५

तरस्तनोद्विगुणेनविस्तारमानेनेत्येवंसिंधुभ्योबहिः समंततः उपक्लृप्ताः रचिताः ३३ यथासिंधुभ्योबहि
रेकैकशोद्वीपएवंद्वीपानामपिबहिः सिंधवइत्याह क्षारोदेति दधिमंडोमथितंदधि एतेसप्तजलध
यः सप्तद्वीपानांपरिखाइवाभ्यंतरैस्तैः संवेष्टितायेद्वीपास्तैः समानाविस्तारतः बहिर्नीतः ३४ एकश्ये

6A

२८ यहो मयाऽऽपूर्यैयात्रः स्वामयोमितिपृथीति इमिमायनो भगवान्वादरायणिराह नैवमिति जिताःषड्
गणांद्रियाणिषड्भिर्योवाये ः तेषामेवविधः पुरुषकारस्तेन विचेतनाः सभाविने यतो विहारविगतः अ
त्यजेपि यस्यो रु क्रमस्य नाममकृदुच्चारये यः सग्रधुनानत्तणमेवंवयेसमार तन्वमितिनिपाठेषयमे

दुरितं चो जंतस्वंतीनामोपानेसेमाय क्वचिघस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता २९ नैवंवि
धः पुरुषकार उरु क्रमस्य पुंसोंतरंघ्रिरजसा जितषड्गुणानां चित्रंविहारविगतः सकृदा ददीत
यन्नामधेयमधुनास जहाति वंधं ३० सएवमपरिमितवलपराक्रमएकदानुदेवर्षिचारण
नुगायनानुपतितगुणविसर्गैसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ३१
यहो मयाऽऽध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितो इमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपे तदलमलमा
मुष्यावनितायाविनोदमृगमाधिग्धिगितिगर्हयांचकार ३२
वार्थः पाठेतेनत्वं जडालत्वं नष्टा
निविषुद्दोभवतीत्यर्थः ३० तस्यपराक्रममनुपसंहरति वृत्तिक्रममाह सएवमिति देवर्षिचारण
योरनुगायनमनुपस्तनिस्लदनुपतितो यो गुणविसर्गो राज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेणात्मनिमनुष्ठितिनिर्वेदो
यस्य ३१ तमाह मयासाध्वनुष्ठितं यद्यतोभिनिवेशितलननतः अलमलंविषयैः विनोदमृगमर्कट ३२

7

भा.पं. एतदेवतायाः हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तोयः आत्मनः प्रत्यवमर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पदवीं तु उपरि
टी. ष्टमार्गमेव पुनरेवानुससारेत्यन्वयः किं कृत्वा अनुगतेभ्यः इमां पृथिवीं विभज्य भुक्तो भोगो यस्याः तां म
हाविभूतिः साम्राज्यसम्पत् तत्सहितां महिषीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदि निहितो नि
१ र्वेदो येन हृदि तस्य तो नरग्राह्यन्वयः हृदि गृहीतो हरिविहारस्तेनानुभावस्त्यागसामर्थ्यं यस्य ४०

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुपहूतेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां
च महिषीं मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भ
गवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ४० तस्य ह वा एते श्लोकाः प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्या
द्विनेश्वरं यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन् सप्त वारिधीन् ४१ भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादि
भिः सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ४२ भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं यश्च
क्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः

तस्य महिमोपलिवृत्य तत् श्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते यथा वेद तत्रायं श्लोकः प्रियव्रतेति कौतुकेना
मकुर्यात् छायामानि ब्रह्मसमोनिरस्यन् ४१ भूसंस्थानं द्वीपैः कृतं सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा चेयं तत्कृता
भूतानां निर्वृत्यै सुखाय यावि वादाय ४२ भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं वै
भव यो निरयतत्त्वं मेने पुरुषानुजनान् विष्णुभक्तान् प्रियाय मेति ४३ इति भावार्थे पञ्चमे प्रथमः

७८

द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं ब्रह्मणा समं पत्न्यां हि पूर्वचित्त्यां यो नाभिमुख्यानजीजनत् १ तस्मिन्वंशे प्रसिद्धे
यमाग्नीध्रः सोत्पुंगवः विरसत्रिवनस्पेदं चरितं मुनिरब्रवीत् १ जंबुद्वीपमोको यासां ताः प्रजाः पुत्रव
त्पालयामास धर्मावेक्षमाणः धर्ममेवेक्षमाण इत्यर्थः १ पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनि
तानां क्रीडाचलो मंदरस्तस्य द्रोण्यां आभृतानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन २

शुक उवाच एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबुद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्ध
र्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत १ स च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडा
चलद्रोण्यां भगवंतं विश्वसृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्याराधयांब
भूव २ तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास
३ सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थ
लविहंगममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभि

तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्माभियापयामास प्रस्थापयामास विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमला
करं ३ सा च तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्च निबिडाश्च ये विटपिन
स्तेषां ये विटपास्तेषां निकरास्तैः श्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः ताः आरूढाः स्थलविहंगममिथुनानि तेषां
मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः [illegible] षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमानाः ये सलिलकुक्कुटादयः

भा.पु.
टी.
३

सुललितेन गमनेन पदविन्यासो लीलया गतो विलासो यस्याः चकारात्तस्याश्चैवैकवाक्यत्वाय खणखणेति
ध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनेन ग्रामीलितेन नयनेनैव नलिनमुकुलेनयोर्युगलमीषद्वि
कचय्य किंचिदुन्मीलयन्व्यचष्ट ददर्श ५ तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन्नजडवदिति द्वयम्
माणोन दर्शस्त्रीकोतुवाच जात्यानुकरणं चैवेदमध्येतनद्वषीकापथं दिविजानां देवानां मनुष्याणां

तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं खणखणायमानरुचिरचरणा
भरणस्वनमाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्वि
कचय्य व्यचष्ट ५ तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्ला
ददुघैर्गतिविहारव्रीडाविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवि
वरे ९ निजमुखविगलितामृतामिव सहासभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरोपरोधेन द्रुत
पदविन्यासेन वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकवरभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य

चयानि मन्येसि नयनानि च तेषामाह्लादनुदैः ग भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति
त्यादिभिः नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधतीं गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनयश्च अवलोक
श्च सुस्वराण्यक्षराणि च अवयवाश्च तैर्नेत्राह्लादयौरैः ९ निजमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु स्वास्यवदनमादक
वचनं सहासभाषणं तस्मिन्नामोदो निःश्वाससगन्धस्तेन मदान्धा ये मधुकरनिकरास्तैरुपरोधप्रावरणेन।

मध्याहुतभावीद्विघः पदन्यासविलासलवल्गुसंचलत्किंकिणीकलितम्
नूपुरयोः कलावयसा तस्य कलोकेन

जै

४१

कालिंदीशैलेनगिरावस्मिन् किंचिकीर्षसि मुनिवर्य त्वादृशं त्वलेनसंबोधनादिना मामनुकरणार्थं हे मुनिवर्य
नेभगवतः परदेवताभूत समायासि भवावालस्याद् हे समुद्रमाविविजितो निगुणोपत्वृषिविमर्षि किमात्मा।
नेथिं तेवेवाभ्या किंकार्यमसि किंवाप्रमत्तान् जितेन्द्रियान् मृगान् तुल्यान् नस्मदादीन् मृगयसे नान्वयी कृतं द्युत
तृषीपारय सीत्यर्थः १ करतालावालस्याद् वाणाविमौ वानयेत्वेन वकमले तेपवपत्राणि पिच्छानि येयोः

कालिंदविकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायासिकापि भगवत्परदेवतायाः विजेयविमर्षिष त्वृषीस्व
हृद्या स्वनोर्थं किंवा मृगान् मृगयसे विपिने प्रमत्तान् १ वाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ सोत्ता
वप्तावकचिरावतितिग्मदंतौ कस्मैस्फुरद्विसविवेविचरस्त्वविघ्नः हे मायनोजदशधियोतव विक्र
मोस्तु १ सिख्याद्दमे भगवतः परितः पदं निगाय तिसाममसरहस्यमजस्वमीश पुष्पालिकेल्वावि
तलिता समनोभिवृष्टीः सर्वे भजंतु विगणारववेदशाखाः १० कोतेविभ्रमेणामेत्यरोपुलवाभ्यां

विनर्भपिहविरो पत्रनयाकल्पितनेत्राभ्यां पत्रभागस्य पुंखस्थानीयस्याभावात् अतितिगमौ तीक्ष्णौ दंतौ
वप्तभागौ ययोस्तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति निर्विघ्नः अतो भयादेनाववस्यार्थं यामादे नवाय विक्रमो।
साकं हे मायाम् १ तदेतत्परिमलस्लोभेनागत्वागतो भ्रमरान्वालस्याद् सिख्याइति अनसमनं पुष्प
विलितालेविलसितालिता विगलिता ह्यनमामपिनो वृष्टीर्गलिता निकुसुमानि भजंतीत्यर्थः यद्वेत्वलोपमावे

१

भा. पे. नूपुरस्वनमाकर्णयोर् कथमिति नभ्यंनवचरणांपंजरयोः नूपुरयोर्लितिरीणांमंजरीतरत्नानांपरंके।
टी. वलवाचेम्पणमः कथंभूतामरूपामरष्टवल्ककामुखरामनिप्रकंटोनोच पीनपरिधानवस्त्रेनितंवा
६ कोनिल्वेप्रकल्याह कंटवकुमस्मस्यकविंरीभिः संकविंटकविवेनिनवस्यस्तटांमरलेकलब्धा पाठा
नेर मंगेनिसंवोधने मेखलामालस्याह यस्यामलानपरिधिवेनेते वहूनिते वकोनिल्वेनप्रकल्यव
स्वमरहेवरख्नुति कुचनेवल्कलमिति ९ लनावालस्याह लनयोः मृगयोः हृदयगनयोः किंसभ्
वावेपंवरणंपंजरनिनिरीणांवसन्तरूपमुखरांम्भृणुवामनभ्यं लब्धा कंटवकविरंकविटं श्रीगा
कविवेयस्यामलानपरिधिः कुचवल्कलेने १० किंसभूतंकविरपोर्हि जंमृगयोर्लेमध्येकु।
शोवरमियत्रदष्टिः श्रितामे पंकोमणः स्वमियानवियाणोंईदयेनाश्रमसभगामेसरभीक
रोषि ११ लोकप्रदर्शोपम्हनमतावकंमेयप्रनरस्यमरसावयवावपूर्वो मुस्महियमनउ
नेकिंसपूर्णमलिमनोहरंकिंविरमीत्येनावनजा \ नूपनोविभर्ति वहुकुनेसरसामसयारविकुं १२
नामि पनेमध्येकुर्योपिल्वकुल्लेणवरमियत्रचमे दृशिः दृष्टिः श्रितामलग्रालि अन्यथेरहृयेनवरे
नेतिभावः लवगानेकुकुमममालस्याह पंकोमणाश्रात्मनलव विषाणोमनरंटकु अन्यथैवः कुतरत्या।
नयाह येनपकेन १२ लोकस्यानयत्रन्योजनउरसास्यमपंवावयवोविभर्ति मनमउनूपनोहोमंको।
पाठानेर रेत्यभूतलतोणतीपा वक्रेचववहकुनेविभर्तिकिंनदाह रसोमधुरालापः रामोविलासः ना

भ्रोंसहितामुधाः यराम्ते आदिशाह्वास्मित नर्मादि ९३ ॥

9A

गंधो

कावानवलोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराहारः संप्रगाहसावे अदनाद्भुर्वेगाद्विरितिनत्संवर्धोवाति आगाक्ष
ति इतिनाद्बुलासिप्राय अदनाहुहरिंगभानीतिपादे ममनाववैजनाहुहरिंभूतेवद्वृत्तिर्भोतीत्यर्थः यत
स्त्वविलेः कलासिविलुसनावाति अनस्वन्यो प्रभिवाकशीतिष्कनेः विस्लोः कलासीत्यद्दहेतुः न
वकोर्गौ विस्लोरिवानिमिषोन्मकरो ः निमिषो रत्नेनत्रेत्वेननिमेषशून्यो उल्लसतोमकरो नदाकारो।
कुउलेययोर्मले किंचनवमाप्वं सारहतसरइव नेदवार उद्दिंप्रचचलमीनयुगलमिवनेचहृदयेय।

कावात्मवृत्तिरदनाहुविरंगवातिविस्लोः कलास्यनिमिषोन्मकरोचवकोर्गौ उद्दिश्मीनयुगलं
हिनंपतिकिंवा विरामत्रभृंगानिकरसवइन्दुसंवने १४ योसेत्वयाकरमोजहनः पतगोहित्वम
त्वधमनएजयतेतागोसे मुक्तं नेतेसमरसिव कजयवत्रुथकर्षनिलोहरतिलंपरपषनीवी
१५ त्रूपतेयायननपश्चारंतोतेपांन्नेयेन नुकेननपसाभवनोपलब्धं कंतेनपोदसिमयामसदमि
सिन् हिज्ञाः रेनासेषांपूत्रा शोविः शोभायस्मिन्सास्मिन्हि ब्रमहंकिंवाप्रसीदतिमवेभवभा
जापवरसाः आमन भृंगानिकरइवकेशासोमाः परिमललुब्धभृंगालेभिर्वायस्मिन् १४ पतंगाःकेउ
कः अपतः अमस्त्विनस्येमेप्रतिताः एजयतेचचलतानयति वक्रकेशानमूहमुक्तंवेपनेनसमरासिना
संभालयमिकिं कषोधूनेनीवीहरति एतत्त्वनसारासिकिं १५ उपलब्धं आनमयहंममभिन्नमयासह

10

भा.पं. द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं रक्ष मनस्स्थलग्नं सन्नापयाति हे चारुशृंगि चार्वंगि यतस्ते चित्तं त्वमां स्वदधीनं
टी. नेतुमर्हसि सचिव्यः सख्यः सात्वोपि शिवा अनुकूलाः सन्त्यः मामनुप्रतिसरंतु अनुवर्त्तंतां यद्वा एतावत्पर्यं

१९ न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो दृगपि नो न वियाति लग्नं मां चारुशृंग्यर्हसि नेतु
मनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचिव्यः १७ श्रीशुक उवाच इति ललनानुनयाति वि
शारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास १८ सा च त
तस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिव
त्सरोपलक्षणं कालं जंबूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे १९ तस्यामु ह वा आत्मजान्स रा
जवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञा
न्नवपुत्रानजनयत् २० सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं दे
वमुपतस्थे २१ आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता १८
तेमेषाः सचिव्यः सख्यः शिवाः फेरवः सृगाल्यः आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभु ज
नाः प्रतिसरंतु निर्यांतु यद्वा वनवासे सहचर्यो अरण्यः शिवाः प्रतिसंरंतु प्रदक्षिणं गच्छंतु १६ ग्राम्येषु वै
दग्ध्यपराः १७ बुद्ध्यादीनां द्वंद्वैक्यं जंबूद्वीपपतिना आग्नीध्रेण सह १९ २०. सा पूर्वचित्तिः सूत्वा प्रसूय

ना

१०

10A

कामानां भोगैः अधिमधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्वैदिकैः कर्मभिरवारुन्ध प्राप यत्र मादयंते मोदंते इति २२ ए
वंभूताः संज्ञा यासां ताः परिणीतवंतः २३ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ तृतीये च रि
तं नाभेः परमंगलमीर्यते यस्य यज्ञे प्रसन्नः सन् जन्माभूदृषभो हरिः नाभिरग्नीध्रपुत्रः १ अप्रजया मेरुदे

अग्नीध्रो राजातृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवा
रुंधयत्र पितरो मादयंते २२ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां
रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् २३ इति श्रीभागवते महापुराणे पंच
मस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ श्रीशुक उवाच नाभिरपत्यकामो ऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपु
रुषमवहितात्मायजत १ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेश
कालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक
आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावय

यावदर्शयामास प्रवर्ग्येषु संततकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सम्यक् योगाद्याः तेषामुपपत्त्या संपत्त्या
दुरधिगमोपि दुष्प्रापोपि भागवतेषु कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः स्वात्मानमाविष्कारं अपरा
जितं सर्वोत्तमं निजभक्ता नायेभिप्रेतार्थास्तेषां विधित्सया गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयंगमं सुंदरं

वाभिराममभिदर्शयामास २

कं रंग्रहः मनोनयनानंदनैरवयवैरभिरामं ह २

॥ भा०पु०
टी०
११

अथ देवादिभिरनेकधा स्तूयमानं बाल्यलीलाभाय आविष्कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्मयं तेजोमयं पु
रुषं विशिष्यते इत्तिनया श्रीपुरुषोत्तममभिव्यञ्जः अस्मिन्नो श्यामशोभनस्तुभजन्विन्यन्त्यः विलस
च्छ्रीवत्सपदलक्षितम् अविरूपस्य दरवरः धावः वनरुहपद्म अच्छ्लिष्टं अनुमणिकौस्तुभः
एवमादिभिरुपलक्षितस्फुरत्किरणायेप्रवासमणयस्तन्मयानिमुकुटादीन्यगानाविभूषणानि तैर्विभू
अथ तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयहिरण्मयपुरुषविशेषकपिशकौशेयाम्बरधरमुरसि विल
सच्छ्रीवत्सतलाम दरवरवनरुहवनमालोच्छलतमणिगदादिभिरुपलक्षितस्फुरत्किरण
प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमतिविलक्षण
रूपमतयोर्धनादेवानमथनमुपलभ्य सवद्भमानमहोणनावनतशीर्षणा उपतस्थुः २ अहेति
मुहुर्हितमाहेणमस्माकमनुपस्यानान मोनमहत्येतावत्सुपरितिको हेतिपुमान्महतिगु
णव्यतिकरमतिरनीशोहस्मरस्यपरस्प्रकृतिपुरुषयोरवाङ्मनाभिनामरूपाकृतिभी रूपनिरू
पितं वर्द्धमाने रूपेनतः अथ नाहवोनमथनेनितिधि २ अहेसीन्यादिनानिगदेनस्तवति हेयहितमथा
नियतो पितमनुपस्यानाभूत्मानामस्माकमहेणमद्भः स्वयमेवस्वीकर्तमर्हसि ननुवयं लोकतु शक्ताइ
त्याहुः नेमानमहत्येतदेवास्माकमद्भिरुपवितितिते त्वद्रूपस्य दुर्लभत्वान्नदेवाङ्गः कोहेतीति प्रकृतिगु
णानांव्यतिकरः प्रपञ्चस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्यास्तत्पवानीशाः प्रकृतिपुरुषयोः परस्मान्तपवेपस्मास्यावाङ्मना

पं० ४

भिन्नाभिः सदृशीभिः प्रपञ्चान्तर्गताभिः नामरूपाकृतिरा
कारस्वताभिः स्वस्वरूपनिरूपणा कर्तुं को नाम प्रमाणं इति
४

अधिकं नार्हति २

॥ग

मह्येतावन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहुः सकलजननिकायस्यस्तुतिजनितं निरस्यंतीतितयाशिवनमाध
वरोध्वेगुणगणानामेषामेकदेशास्यकथनाहृद्दिना वाङ्मनसामगोचरोपित्वंभक्तानांसुखाराध्य
वेत्याहुः हेपरम पतिजनैरनुरागेणविरचितानांयेसावलसंभावाणांगद्यानांस्तवनयः सलिलं चवसितंकिस
लयप्रसृतः पल्लवः शिलेतिपाठेशिलकुसुमादि हूर्वादितुलसीमंजरी एवमादिभिः संभृतयासपारि

सकलजननिकायस्तुतिजनिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशाकथनार्हते परिज
नानुरागविरचितभावलसंभावसलिलसितकिसलयनलसितुदूर्वांकुरैरपि संभृतयास
पर्यया किल परमपरितुष्यसि २ अथानयापि न भवतः ज्यायोरुभारभरयासमुचितनम
हेमिहोपलभामहे आत्मन एवानुसवनमनसाभोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किं
ननाथार्थिथ्यामर्थिनानामनरभिमतापनमात्रंभवितुमर्हति ३

नयापरजयापरितुष्यसि २ अथेतिप्रकारांतरेअन्यथात अनयाऽज्यायायोगेनाप्युरुभारभरया:ने
कारासमृदुयापि भवतः समुचितमपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः अत्रहेतुः आत्मनःस्वतएवानु
सवनमनवंद्दाजनमासमासात्ताहोभूयमानात्पतिशयेनभवंतोपेःशेषाःपुरुषार्थायस्यस्वरूपेपस्यपरमानंदा
स नेचेवंसत्यपिथ्याअगानर्थक्यमित्याह किंत्विति सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यते ननवेत्यर्थः ३

स्तोपयोगमेवप्रदर्शयंति नयद्यपीति परमेश्वरोपिपरमपुरुष प्रकर्षपुरुषार्थयाकरुणया उपकल्पयिष्य
त्सपारदयिष्यन् चकाराल्कामितवनापचितेत्यनपचित अपूर्णितएव इज्ञानेपतन्वान्स्वयमेवोपल
ब्धिनः दृष्टोसिइत्यनरवत्साम्यपदवत् ७ यद्यपित्वकृपानुदात्माविर्भूतोसितथापिविदेश्वरैरतम्यमत्रैवं वदि
चिपत्तेनिजपुरुषार्थाणांत्वाद्भवानामस्माकमीतणांविषयोभवान्यदि यदासीनदात्वयमेवपरःसज्जनः
नयथावालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानम
पवर्गाख्यंचोपकल्पयिष्यन्स्वयनापचितएवेतरवदिहोपलब्धिनः ७ अथायमेववरोह्यर्हेन
मयदिवर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ८ असंगनिशितज्ञानानला
लविधूताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरमम गण
गलायनगुणगणकथनोसि अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभदुःस्वरस्यानादिषुविवशानां
नःस्मरणायज्वरमरणदशायामपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगो
चराणिभवंतु ९
९ दर्शनंनुदुर्लभमनागाढुः असंगेनवैराग्येणशितेनयज्ञानेनमणवानलेनेवविधूताशेषा
षामलानायेषां अनंतोभवतनेवस्वभावोयेषां तानेवार्द आत्मारामाणामेवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगला
यनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्य अनंतस्तैरनंवैपरिगुणितानि अथमात्मगुणगणायस्येतिसेवोयनं दर्शा

नेनैवकृतार्था अपिवरमेकं प्रार्थयंते अथेति स्मरणायविव
शानांत्वमस्मत्तुमशक्तानांनः ९

12A

अन्यच्च प्रार्थनीयमन्यलीनाह्नः किं चेति आशिषो मे हि कीनां स्वर्गापवर्गयोरपीश्वरं त्वामनुपधावति ३।
जायामेव पुरुषार्थं इति मन्ये यो ऽयमस्याः धनो यस्याः फलीकरणानुष्ठकामामा सा सा नो ऽयनरमनुपधावति ९
इदं च नानाविधं स्यादिह रहस्यं मायैते अपराजितयामायया ः नवसिनुपरक्ताः लतिनमार्गणा ः पराजि
तः को वे न कोपि अनन्तया ः नावृतमति ः कः अन्तषव विषयपवविषेन स्परयावेगात्सेरनावृता ।

किं चार्थं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमायामाशानईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भगवं
तमनुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाऽधनः फलीकरणे ९ को वा इह ते ऽपराजितो
ना ऽपराजितमायया ऽनवसितपदव्या नावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्च
रणः ॥ यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद्यद्देवहेलनं देव
देवार्हसि साम्येन सर्वान्प्रतिवोढुमविदुषां ११ ॥

कृतिर्यज्ञस्य कः यद्यनुपासितमहच्चरणः अतस्त्वन्मायामोहितेनैवमाशंसा वरदेनेदमर्थः ११ अद
भ्रकर्तर्देवदुः कार्यकारिन् अल्पीयसे कार्यायत्वं यदस्माभिरिह समाहूतोसि नवधनायामर्थधीयै
षां मन्दानां तेषां नोयदेवहेलनं नमवज्ञानं तत्सर्वान्प्रतिनवसाम्येन हेतुनाप्रतिवोढुं सोढुमर्हसि १२

13

भा॰पं॰ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेणार्हयेधरो भारतवर्षपतिर्नाभिस्तेनाभिवादिताये ऋत्विजस्तैरभिवंदितौ च
टी॰ रणौ यस्य १३ असुलभं त्वद्देहतः ममाहमेवाभिरूपः सदृशः कैवल्यादद्वितीयत्वाद्द्विजेषु देवा इव ब्रा॥
१२ ह्मणास्तेषां कुलं १४ आग्नीध्रीये नाभौ पतिं नाभिं १५ इति विस्रब्धं तन्नस्यावरोधायनेन्तःपुरे मेरुदेव्याः।

इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणः सदयमि
दमाह १६ श्रीभगवानुवाच अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचि
तो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न।
मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलम् १७ तत आग्नीध्रीयेंऽशकलयावतरिष्या
म्यात्मतुल्यमनुपलभमान इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् १८ बर्हि
षि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान्परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदे।
व्यां धर्मान्दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वावततार

शुक्लया शुद्धया सत्वमूर्त्यावततारेत्यर्थः वात \ १९ इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ३
रशनानां दिग्वाससां पापाद्व्यावृत्त्यर्थमाह श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनामूर्ध्वमन्थिनां नैष्ठि
कब्रह्मचारिणां २० इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ ० १२

13A

चतुर्थ्यां द्विविभिः प्रोक्तमृषभस्येहितं महत् लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितं चतुर्थे शतपुत्र
स्य राज्येन तस्योपवर्ण्यते यस्य राज्ये जनः सर्वः संतोषामृतनिर्वृतः १ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्ष
णानि पादतलादिषु वज्रांकुशादीनि यस्य महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः साम्यादिभिः सह वर्धमानप्रभा

श्रीशुक उवाच अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यम
हाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवना
यातितरां जगृधुः १ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया
यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार २ तस्य हीन्द्रः स्पर्धमानो भग
वान्वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्ष
मजनाभं नामाभ्यवर्षत ३ ॥

वे प्रकृतयो मात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षितेस्म १ वर्ष्मणा देहेन तस्य विशेषणं बृहद्वरीयसा श्रेष्ठतमे
न बृहन्तः श्लोकाः यशांसि कवीनां यस्मिंस्तेन च ओजस्तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणै
रतिश्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठ इति नाम चकार २ तस्य वर्षमंडले ३ ॥

14

भा.पं. अवरुध्य प्राप्य स्वैरमिच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो मनुष्याकारो येन तं अत एव माययास्वु
टी. त्रेति विलसिता मतिर्यस्य ४ आपौरप्रकृति पौरान्प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् कथं
१५ भूतः नाभिः जनपदः जनाः पौराद्यः परं प्रमाणं यस्य सः आत्मजं धर्ममर्यादारक्षार्थमभिषिच्य ब्राह्म।

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृही-
तनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालय-
न्परां निर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं धर्ममर्या-
दारक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा
समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ५
यस्य ह पाण्डवेय श्लोकावुदाहरन्ति को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् अपत्यतामगाद्य-
स्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ६ ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगलपूजिताः यस्य बर्हिषि यज्ञेशं द-
र्शयामासुरोजसा ७

णेषूत्संगे निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे प्रसन्नंयथाः तद्वद्कं निपुणं च
नो वर्तनो पासीनः सेवमानः ५ नाभेः प्रसिद्धकर्म अनुनदेन नरः को नु पुमानाचरेत ६ मंगलैः इति।

णाभिः पूजिताः सन्तः ओजसा स्वप्रभावेन १५

14A

अन्येषां चरणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयलक्षणं श्रुति
स्मृतिलक्षणं कर्म विविधिं अभियुंजन्ननुतिष्ठन् जयंत्यां भार्यायामात्मजानां शतं जनयामास ८ स

स च परमभगवान्ऋषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरु
भिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्ना।
याम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ८ येषां खलु महायोगी भरतो ज्ये
ष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद्येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशंति ९ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो।
मलयः केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः १० कविर्हविरंतरिक्षः प्रबु
द्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोथ द्रुमिलश्चमसः करभाजन इति भागवतधर्मदर्शना नव महा।
भागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्व।
र्णयिष्यामः ११ यवीयांस एकाशीतिर्जायंतेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशी
लाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः

ष्ठ ९ तं भरतमनु कुशावर्ताद्यो नव पुत्राः प्रधाना ज्येष्ठाः १० त
दनंतरं कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोः संवादो यस्मिन् उपरिष्टादेकादश
स्कंधे ११ महाशालीना अतिविनीताः केवलाः शुद्धाः १२ ॥

15

भा॰पं॰ विपरीतवदनीश्वरवत्कर्माणि कुर्वंल्लयमयन्नियमितवान् पाठांतरे निजतामरमयत् कर्मकरणे हेतुः अ
टी॰ नुगतमनुष्ठेयं धर्मं स्वयमाचरणेन अतद्विदामुपशिक्षयन् कस्य धर्मादीनामवरोधेन संग्रहेण प्रजानंदो भो
१५ गाःमृतमोक्षः १४ शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितं तत्तदनुवर्तते यतः सर्वलोकधर्मोपशिक्षणत् ब्रह्मण।

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव विप
रीतवत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उप
शांतो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशः प्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् १४
यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकाः यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्म
णैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १५ द्रव्यदेशकालवयः श्रद्धर्त्विग्वि
विधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज १६ ॥

ब्रह्मवेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणान्पृष्ट्वैव करोतीत्यर्थः १५ द्रव्यादिभिरुपचितैर्य
ज्ञैरिष्टवान् तत्र वयो यौवनं पूर्व एव धर्ममन्विच्छेदिति वचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्दे
शाः यथोपदेशं यथाविधि १६ ॥ ०

१५

अत्यास्मात्सकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथंचनापि न वांछति इत्थावदयं दृष्टांतः स्वविषयमात्रे।
लिप्सुप्याद्रिकमिव वचान्यदीयमवेक्षंतेऽमीत्यर्थः भर्तरि ऋषभदेवे प्रतिदिनमुत्सवितस्नेहहेतुकं वि।
नान्यत्वं वांछति १९ अवहितात्मनः संयतचित्तानपि प्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्निति वक्ष्यमाणमु
भगवता ऋषभेण परिरक्ष्यमाणे एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्क
थंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १९ स कदाचिदट
मानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयंतीनामात्मजानवहिता
त्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच २० इति श्रीभागवते द्वादशस्कं
धे चतुर्थोऽध्यायः ४ ऋषभ उवाच नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये
तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतम् १ महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमो।
वाच २० इति श्रीभावार्थे चतुर्थोः द्वारं योषितां संगिसंगं महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः
ध्यायः ४ पंचमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासने उक्ते पारमहंस्यं चतस्य हेतुनितितया विड्भुजामपि ये
मंतिनात्कष्टान् दुःखदान्कामान्विषयान्नार्हंते न तद्योग्योऽयमनुष्यदेहो न भवति दिव्यमलौकिकं येन तपसा
यस्माच्छुद्धात्सत्त्वाद्ब्रह्मसौख्यं भवति १ मोक्षबंधयोर्निधानमाह महत्सेवामिति तमसः संसार।

16

भा.पे.
टी.
११

मदीयेकृते सोहृदमेवाथ्यः उत्कषार्थोयेषां वासो हेत्न्यनिरपेतद्दमेवास्थल त्वाणब्दर्शयति देहंविभ।
जीतिदेहमगा विषय वानैवनर्धमविषया नेषुजनेषुजायापादिपुत्रेषुगहेषुच गतिसिद्धयेनेवा पार
नेरंजायादिप्रदेशेषु यावदर्थोत्सुषावदर्थमेवाथोयेषामिति मध्यमपदलोपीसमासः देहनिर्वाहाय
कस्तहमन्ना इत्यर्थः १ कामान्वोहतीनियदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति यत्रदाहद्रियप्रीतयेयस्मा
शृणोति व्यापियतेनलदाप्रमत्तः सन्विकर्मपापंनूनंकुरुते यतोविकर्मणाः प्राचीनादयंकेपाद्यदेहे
येवामयीयोक्तनसोहृदार्थाजनेषुदेहमरवाजनिकेषु गृहेषुजायात्मजनानिमत्तनमीतिपुत्रकाया
वदर्थोमलोके २ नूनंप्रमत्तः कुरुतेविकर्मयदिद्रियप्रीतयआपृणोति नेमासुमन्येयतन।
मात्मनोयमसन्नपिक्लेशादमासदेहः ४ पराभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञासतमात्मतत्त्व
यावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्ययात्म
न्युपधीयमाने प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवे नमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६
यत्नातः तस्येवपुनः करणसाधनमस्य ४ देहादेर्नेश्वरत्वात्किंयतनयमर्थः इत्याशंक्याह पराभवोदे
हादिनास्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्रहेतुः यावत्क्रियास्तावदिदंमनोदि कर्मस्वभावा
मेवस्यात् येनकर्मात्मकेनमनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवंस्थूलकृतेनकर्मकतंत्रेणंमनः कर्मभूतंवशंप्रा
प्नुते पुनः कर्मनिष्ठंकरोतीति जीवन्मुक्तकर्मयाहस्यर्थमाह अविद्ययेति अविद्ययाऽऽत्मन्युपाधीयमाने

[illegible]

16A

न केवलं देहयोगमात्रं बन्धनं यतो नरं चेत्याह यदा गुणानामिंद्रियाणामीहां चेष्टां अयथायामित्यात्मीयानभ
वतीति विपश्चिद्विवेकी सन् न पश्यतीति पाठे पश्यात्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्र तदा सह सभागतस्मृतिः स्वरूप
स्मृतिभ्रान्तः सञ्चित्तो मूढः मैथुन्यमस्तुदेवप्रधानेमहंसाप्यतापानविंदति ७ ननु गृहस्थोपयोगी स्त्रियामिथु
नीभूयस्तत्वमात्रमनुभवतः कृतस्तापः स्युस्तत्राह पुंस इति प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयग्रंथिरस्त्येव

यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विंदति तत्र तापानासा
द्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः अतो गृ
हक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोयमहं ममेति ८ यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो
दृढ आश्लथेत तदा जनः संपरिवर्ततेस्मादभुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुं ९ ॥

एवं स्त्रियः स्थूलमन्यो हृदयोर्ग्रंथिं दुर्भेदं वदंति कुतस्तयनस्माह अतोस्मान्मिथुनीभावादन्यत्येकं हृद
यग्रंथिना त्वदेहेंद्रियमोत्रेहं ममेति मोहः अस्मात्ययदाधिर्भिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ८
कदा तर्हि तस्य निवृत्तिरित्याह यदास्य जनस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रंथिः सिथिलो भ
वेत तदास्मान्मिथुनीभावाद्विवर्त्तते ततश्चाहेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन् परं पदं याति ९ ॥ ॥

भा.टी.
१२

इत्येतन्निरूपयेदमुकेनतत्पंच विधानिसाधनान्याह चतुर्भिः इत्संगुरोमयिगुरोभक्तिःसेवानुवृत्तिस्तत्परता वि
गतनन्लयानसर्वत्रलोकातीतेपिव्यसनानास्त्यादुःखानुसंधानेन इहानिवृत्त्याकाम्यकर्मत्यागेन ९ तदर्थैः
कर्मभिरहसेवदेवोयेषांतैःप्रसंगात् देपुत्राः देहगेहयोरात्मबुद्धेरहंममेतिबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनाध्या
त्मज्ञानाभ्यासेन सध्याङ् सम्यक् असंप्रमादेनकर्मव्यसनः परित्यागेन १२ सर्वत्रमद्भावनानत्रविचल।

इत्संगुरोमयिभक्त्यानुवृत्त्याविन्नत्सयाहंहतिनितयाच सर्वत्रजंतोर्व्यसनावगम्याजिज्ञासयान।
पसेहानिवृत्या ९ मत्कर्मभिर्मत्कथयायावनित्यमदेवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेन
पुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेनस
ध्र्यङ् सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचा १२ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञाने नै
नविज्ञानविरागजितेन योगेनधृत्युद्यमसत्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोहमाख्यं १३ कर्माशयं ष्ट्र हृ
हृदयंग्रंथिंबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपोह्योपरमेतयोगात् ग. ·ह्रि

णेन विज्ञानविरागजितेनानुभवपर्यंतनज्ञानेन योगेनसमाधिनाधृत्युद्यमसत्वयुक्तःधैर्यप्रयत्नविवेकैर्यु
क्तः सन्नहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोहेन्निरस्येत् १३ ततःसाधनादुपरमेदित्याह कर्माशयंकर्मणांआशेरतेयस्मिन्
योगेनोपायेन यद्यपिफलेसिद्धिसाधनोपरतःसिद्धएवतथापियोगाद्दृष्यानेनदभ्यासपाकावारणाय [illegible]

१७A किंच पुत्रान्पितामिषान्वागुरुः नृपश्रप्रजाः एवमनुशिष्टत्येन ममलोकंयःकामयते यद्वा मदनु
ग्रहएवाग्रयोयस्यविमन्युःशिक्षितस्याकरोतिपिकोपमूल्यः अतज्ञानं तत्वमविदुषः श्रेयोबुद्ध्याकर्मस
मूढान १४ मन्युयोपदेशोप्रत्यवायमाह कर्मसुप्रकृषयोजयन्नगर्नैसंसारकूपेतपातयति समनुशा
नः कर्मणेपुरुषार्थंलभेतनकमपीत्यर्थः नयोजयेदित्येतदुपपादयति लोकइतित्रिभिः नष्टदृष्टि

पुत्रोश्वशिष्योश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ञानयो
जयेत्कर्मसुकर्ममूढान् १५ कःयोजयन्मनुजोर्थंलभेतनिपातयनष्टदृशंहिगर्ते १६ लो
२ कः स्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योर्थान्समीहेतनिकामकामः अन्योन्यवैरंसुखलेशहेतोरनंतदुः
३ खंनवेदमूढः १७ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिद्विद्यायामंतरेवर्तमानं दृष्ट्वापुनस्तंसघृणः
कुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथांधं १८ गुरुर्नसस्यात्स्वजनोनसस्यात्पितानसस्यात्जननीनसा।
स्यात दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युं १९

त्येदेहः यइति निकाममतिशयेनकामोयस्यनमीरंशोकंतुद्धिंदृष्ट्वा नैवेवकंस्तेभवनेयेनकोपि १९
उत्पथेनुगच्छंतमंधं यथातेनैवगच्छेतिकोऽपूपात १९ समुपेतःप्राप्तोमृत्युःसंसारोयेनतं तं नो
मतिमार्गोपदेशेनयोनमोचयेत्सगुर्वादिर्नभवतीत्यर्थः यद्वा यस्तंमोचयितुंनशक्नुयात्तत्स्यागु
र्वादिर्नस्यादित्यन्निषेधः ननुस्वपितानस्यादितिपुत्रोत्येपत्नीनकार्यइत्यर्थः दैवंदेवतानस्यादितिप्र

18

भा.पं.
टी.
१८

एवमात्मधर्माननुपदिश्य भरतशुश्रूषालक्षणं धर्मं स्थापयितुं इति निवृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्यां इदं मम
ध्याकारेण शरीरं मम दुर्विभाव्यं अवितर्क्यं मदिच्छाविलसितेन न त्वदृष्टाकृते मम नु कर्म इत्यर्थः मे हृदयं तु सत्त्व
किंतत्र हृदयं यत्र धर्मस्तत्त्वं हि सत्त्वमित्यर्थः कृतो यद्यस्मात् अधर्मो दूरादेव पृष्ठे कृतः उत्तमाविदः अतएव मा
मृषभं श्रेष्ठं प्राहुः १९ भवंतस्मद्धृदयेन शुद्धसत्त्वमयेन जाताः तस्मान्मत्सरं हित्वा महत्तमं सनाभं सोदर्य
ज्येष्ठं ननु त्वत्प्रीत्या वयं भजेम तत्र त्वत्पुत्रत्वादन्यजातपालनया मतिं चेत्तत्राह तदेवमच्छुश्रूषणं प्रजानां च

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मामृषभं प्राहु
रार्याः २० तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भ
रणं प्रजानां २१ भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्र
मथास्ततोपि गंधर्वसिद्धा विबुधानुगा ये २२ ॥

पालनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति
भावः २१ इदानीं ब्राह्मणोऽस्य सेव्यत्वाय तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वमाह पंचभिः भूतेषु चेतनाचेतने
षु विरोहंतीति वीरुधः स्थावराः उदुत्तमा ये तदुत्तमाः तेभ्योपि ये सरीसृपाः सर्पंतीति जंगमाः तेषु
त्तमा इति सर्वत्रानुषंगः तेष्वपि सबोधा ज्ञाननिष्ठा स्थितिर्येषां पश्वादीनां तेकीटादिभ्यः ततस्तेष्वपि मनुष्याः
ततोपि प्रमथाः भूतप्रेतादयः ततोपि गंधर्वाः ततः सिद्धास्ततोपि विबुधानुगाः किन्नरादयः २२ ॥ १८

18A

तेभ्योऽसुराः देवासुरेभ्यः संधिरार्थः देवासुरमनवनस्थानाः देवेभ्यः दैत्यः श्रेष्ठः इत्यर्थः ततोपि ब्रह्मसुता
इत्यस्तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवो विरिंचः वीर्य शक्तिः कारणं यस्य स विरिंचिवीर्यः अतस्त
जनकत्वाद्विरिंचः श्रेष्ठ इत्यर्थः स विरिंचो मत्परः अहं परो यस्य हिजदेवा ब्राह्मणा एव देवाः इत्यादि
स्य सोहं २२ ब्राह्मणैरन्यदृश्ने न तुलये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणानन्यं वा भूतं न किंपश्यामि न किंचि

देवासुरेभ्यो मनवनस्थानाद्दत्तादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां भवः परः सोथ विरिंचवीर्यः स मत्परोहं
हिज देवदेवः २३ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्यामि विप्राः किमतः परं तु नोस्मिन्हुतैः श्रद्ध
याहुतं यत्तथाश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे २४ धृता तनूरुशती मे पुराणी येनेह सत्त्वं परमं पवि
त्रं शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितिक्षानुभवश्च यत्र २५ मत्तोप्यनन्तात्परतः परस्मात्स्व
र्गापवर्गाधिपतेर्न किंचित् येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिंचनानां मयि भक्तिभाजां २६

न विप्रा इति नच अन्यानि ब्राह्मणानां संबोधनं समश्लेष्मवाभ्यामाहूयिकं कुतस्त्यमित्यर्थः नचैते
नैनाह साग्निभ्यां यस्मिन्ब्राह्मणोऽश्रद्धया मकर्षेण कृतमन्नादिकं यथा पयसे च्छमदश्नामि २४ येनतनू
र्मूर्तिर्वैराग्या येन ब्राह्मणेन इह लोके धृता यत्र च ब्राह्मणे सत्त्वादयो गुणाः संति ततः परं किं न पश्यामी
त्यन्वयः २५ निःस्पृहत्वमाह मत्तोपि येषां न किंचित्प्रार्थनीयमास्ति तेषामितरेण राज्यादिना किमु स्या

य
दुति
ति ४
॥ ३८

19

भा॰पं॰ टी॰ १९

तेदेवब्राह्मणेष्वसम्मानं क्षियोपरत्नींसर्वभूतस्मान्नविधत्ते हेसुताः सर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूता
निमदधिष्ठानतयायुष्माभिः संमाननीयानि पदेपदे लोणतोणि विविक्ता दृष्टाममत्सरादिरहितानांदृष्टि
योतैः तेदेवममार्हणं सर्वेकर्मणामीश्वरार्पणं विधत्ते २७ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसामा च करणानामी

सर्वाणिमदधिष्ठानतयाभवद्भिश्चराणिभूतानि सुताध्रुवाणि संभावितव्यानिपदेपदेवोविवि।
क्तदृग्भिस्तदुतार्हणंमे २८ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिवर्हणंहि विनापुमा
न्येनमहाविमोहात्कृतान्तपाशान्नविमोक्तुमीशेत् २९ श्रीशुकउवाच एवमनुशास्यात्मजान्स्व
यमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावःपरमसुहृद्भगवानृषभापदेशउपशमशीला
नामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतन
यशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्य स्वयंभवनएवो
र्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानः प्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्र।

हितस्यव्यापारस्यमे परिवर्हणमाराधनमेवसाक्षात्कृतंफलं येनपरिवर्हणेनविनाकालपाशाद्विमो।
क्तुंनईशेत नसमर्थोभवेत् २९ स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थमनुशास्यमुनीनांपारमहं।
स्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्यराज्ये ऋषभइत्यपदेशोनामयस्यसभगवान्ब्रह्मावर्तात्स्वदेशा

छिवलगैविवलाम ५

सर्वज्ञोभियत्नस्यः उर्वरितो वृद्धिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहोय ॥ ५ ॥

19A

अभिमानमात्रेणापि जनानां मध्ये नगरादिवहनेमानसुसीवभ्रमवधूतस्य केवलेयोऽयस्य १. नतत्रपुरा
दिष्वनुपथमार्गेमार्गेमार्गे अवनिचतापमर्दैः दुर्जनैर्मलजैर्नारिभिः परिभूयमानोऽपि नदविगणय्य।
नैवैकचरएकाकी पृथिवीपरिबभ्रामेत्यन्वयः तत्रपुरेपत्तने ग्रामाः द्रहाः वनतः आकराः खनिः खेटः क्षु
द्रावल्लग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका शिबिरे सेनावासस्थाने व्रजो गवां स्थाने घोषो गोपानां स्थाने।

श्री

नरेशोऽथ मूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिमानमात्रेणापि जनानां मध्ये नरहीनमौनव्रतस्तु
सीवभूव १. नतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटशिबिरव्रजघोषसार्थैर्विना श्रमादिष्वनुपथमवनि
चतापमर्दैः परिभूयमानोऽमतिकाभिरिवबुनगाजमलजैर्जनताधुनावमेदहनखीवनगोवेषाकृहुदगः
प्रेतपमृतिवातदुर्हतैर्मल[illegible]रविगणय्यत्ववावासस्थानेषु नास्मिन्नदेहोपलक्षणोऽस्य मदपदेशोऽभयोऽत्रभ
वस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिना हं ममाभिमानत्वाद्विखेडितमनाः पृथिवीमेक। चरः परिबभ्राम ३१

विकलजनसूत्कानः अव्यमाकूणितां दुर्जनैर्भयजननैर्नाडनैः प्रहारैः मेदहनमुपरिभृचर्णां खीवनैः कृत्क
स्वप्नेष्वप्रेतपः गात्राणाकृतोरजसमसमस्तेपः इतिवातेः धोवायुः दुर्हृतस्तापः एतैः अगणनैर्हा
ह्रीतैः मक्षिकाभिरिवेति नत्रेवरेतुः अहमिति मिथ्याभूते संस्थानेसन्निवेशोदेहस्तदुपलक्षणमाकेशाप
दा अहमित्यपरेषामाश्रयपानस्मिन्निरभिमानत्वात् केनहेतुना उभयोः मदस्मनोर्योगभवः तत्स्वरूपे

णा यात्स्वमहिम्न्यावस्थानंतेनातपदावलिंखेडितमनोऽयस्य्यस्तः परिबभ्राम ३१

श्री

2

भा.टे. सवतग्रहगृहीतइवादृश्यत तत्रहेतुः पराकुञ्चितोवलंबमानाश्चकुटिलाश्चजटिलाश्चकपिशा
टी. श्चकेशास्तेषांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमनादृतं अतएवमलिनंनिजशरीरंतेन कथंभूतोप्यवम
दृश्यत अतिसुकुमाराणिकरचरणाणिउरःस्थलानितथाविपुलावाह्वादयः तथावदनाद्यवयवास्तेषांविशि
२ न्यासः सन्निवेशोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुन्दरः स्वभावसिद्धोहासः तेनशोभमानंमुखंयस्य तथान

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दर
रः स्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृश
सुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुम
शरासनमुपदधानः परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोवधूतमलि
ननिजशरीरेणग्रहारहीनरवादृश्यत ३१

वनलिनदलवदाचरंतीयेशिशिरेतारेतयोपद्दा
रिणीकनीनिकेअरुणेआयतेनयनेताभ्यांरुचिरः तथासदृशाअन्यूनाधिकाःसुभगाश्चकपो
लकर्णकंठनासिकायस्य तथाविगूढस्मिते यद्वदनंतस्यमहोत्सवेनविभ्रमेण पुरवनिता
नांमनसिकाममुद्दीपयन् एवंभूतोपितथादृश्यतेत्यन्वयः ३१ ॥

२०

20A

यर्हि यदा लोकं जनं योगस्य प्रतिपथमाचक्षाणः पश्यन्बभूव तस्य प्रतिक्रियाकरणं वनिंदितमित्या
चक्षाणः तदाजगरव्रतमास्थितः सन् शयान एवाश्नाति स्मेत्यन्वयः आजगरव्रतं नाम एकत्रैव स्थित्वा
प्रारब्धकर्मोपयोगः अवमेहति मूत्रयति हदति पुरीषमुत्सृजति उद्वृत्तिते पुरीषे चेष्टमानो विलुंठ
लेनैवादिग्धा आलिप्ता उद्देशादेहप्रदेशा यस्य सः ३३ बीभत्समिवाशंक्याह तस्येति पुरीषस्य
सुरभिणा गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः एवं गवादिचर्यया पानादिकं करोति स्म तदेवाह व्रतमित्या
यर्हि स भगवाल्लोकमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्म बीभत्सितमि
ति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हदति स्म चेष्टमान उच्च
रित आदिग्धोद्देशः ३३ तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समन्तात्सु
रभिं चकार एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति
दि काकमृगवासिवान्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य नानायोगचर्या आचरतीति \ खादत्यवमेहति स्म ३५
तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेव वर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् वस्तुतस्तु भगवान्
यतः ऋषिरितः परममहान् उतरोत्तरातिगुणत्वेनात्कोश आनंदः तदनुभवस्वरूपः वासुदेवआत्मनोऽव्य
वधानेनाभेदेन विद्युते अन्येषामिव नराणां मध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भावेन निवृत्तोपाधित्वेन तु अर्थः स्वत
एव सिद्धः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णानां योगैश्वर्याणां नाभ्यनंदत वैहायसं वेचरत्वं मनोजवं मनस

भा.पं. ३५ इतिश्रीभावार्थेपंचमस्कंधेपंचमः ५ छेहेतीनाभिमानस्यदेहत्यागक्रमामिथा मैहंतेरव्याग्नियः पश्या
टी. चपि नयच्छति योगैश्वर्याणिनाभ्यनंददित्युक्तं नन्विच्छति नेति भगवः भगवन् योगेन समीरित।

२१ इतिनानायोगचर्याचरणोभगवान्कैवल्यपतिरृषभोविरतपरममहानंदानुभवआ
त्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूते भगवतिवासुदेवेआत्मनोव्यवधानानंतरोदरभावेनसि
द्धसमस्तार्थपरिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणा
दीनि यदृच्छयोपगतानिनांजसानृपहृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेपंचमोध्यायः ५ श्रीराजोवाच ननूनभगव
आत्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभ
वितुमर्हंतियदृच्छयोपगतानि १॥

मुद्दीपितेयज्ञाने तेनावभर्जितानिदग्धानि कर्मबीजानिरागादीनियेषां तेषांयदृच्छयाप्राप्तानि
योगैश्वर्याणि पुनःक्लेशदानिभवितुंनार्हंति अतःकिमितिनाभ्यनंददित्यर्थः १॥ ॥ ॥

श्रीभा

यंगीकृत्य परिहरति सत्यमिति एके बुद्धिमंतो नवस्थानस्य चंचलस्य मनसो विश्वासं न गच्छेतेन।
सम्यकृत्वाम्नुवंति शाठ्यं किरातो यथा धृतेष्वपि मृगेषु शाठ्यं किरातेयथा मृगा इति समन्यंते वा योगंत
रेणादोवचकः किरीटो वणिक् कुव्यवहर्तेतियथा एभिरन्वा व्यवहर्ता विश्वासेन यानीतस्पर्शः यातिको
दोषो वर्जनीयः दर्शनम् उपदेष्टुनां अन्यं नदद्दितिभावः यदि स्वभावात् पश्य विश्वासात् चिरात्वीर्णे बहुकाल
मं चिरं तपः चमत्कारस्तस्यैव ऐश्वर्यं विलोभिनी हनी उपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानां सोमभरिप्रभृ
ऋषि तत्वाच सत्यमुक्तं किं चित्विहवा एकेन मनसो ह्यविश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरातवत्।
संगाच्छेतेन यथा चोक्तं नकुर्यात् कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कं २
दतपऐश्वरं २ नित्यं ददाति कामस्यच्छिद्रं तमनुयेरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुं
श्चली ३ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्कोतु तद्बु

धीनां तपः ४ तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो योयोगी तदीयं मनः कामस्य तमनुयेरयः तेषाव
च्छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जारानामवकाशं दत्वा पतिं घातय
ति तथा मनोपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ३ सर्वानुपसंहरति काम इति यन्मूलः
यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमितिमन्येत ४ ॥

22

भा.पं.टी. २२

प्रासंगिकमसमाप्य प्रस्तुतमाह अथैवेति अखिलानां लोकपालानां ललामो मंडनभूतोपि उपरताखि
लानुवृत्तिर्यस्मात्स उपरराम देहाभिमानेऽजहत् विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादिभिरविलक्षितो भ
गवत्प्रभावो यस्मिन् सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारं आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह अनर्थान्तरभावेन
अभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह ६ असंव्यवहितमनमात्मस्वयंत्यात्मन्यभिमाने केनापि संस्कारेण देहः

अथैवमखिललोकपालललामो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्र
भावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमन
र्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य ह वा एवं मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभ
स्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चंक्रममाणः कोंकवेंककुटकान्द
२ क्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मु
क्तमूर्द्धजोऽसंवीत एव विचचार ७ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलः तद्व

नमिति लिंगं लिंगदेहं तद्रहितस्य

ततः कालेनेति क्षिप्रः सर्वतोऽनलः

प्रचलति यथा कुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासः तेन सर्वजीवन्मुक्तानामविद्यावासनया भवती
ति न ततो विशेषमाह योगमायावासनयेति कोंकादीन्देशानां तस्मिन् कयापि वासनया आस्ये कृतः अ
श्मकवलो येन असंवीतो नग्नः ८ समीरवेगेन विधुतानां कंपितानां वेणूनां संघर्षणेन जात उग्रो दावा

२२८

अवधूतवेशेन ऋषभदेवस्य जगतरन्येनत्यमनुचयन्नाह यस्य किलास्यमातीतमनुचरितंतद्देशवासिभ्य
उपाकर्ण्य अर्हन्निति नामपरस्य राजा स्वयंगतेत्रोपशिक्ष्यशिहितिन्वाकुपथं पाखण्डमसमञ्जसं निजमनीषया
संप्रवर्तयिष्यतरन्त्वयः ९ तत्रहेतुः कलाविन्याह भवितव्येन प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेनयेन

यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमा
णे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निजमनीष
या मन्दः प्रवर्तयिष्यते ९ येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौ
चचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचके
शोल्लुञ्चनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः
प्रायेण भविष्यन्ति १० ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयान्धपरम्परयाश्वस्तास्तमस्यन्धे स्वयमेव प्र
पतिष्यन्ति

प्रवर्तकेन मनुजापसदाः मनुजेषु अपसदा निकृष्टाः स्वविधिना नियोगो यस्मिन् शौचचारि
त्रेण हीनाः देवावहेलनरूपाण्यस्नानादीनि कुर्वन्तानि गृह्णन्तो वेदादीनां विदूषका भविष्यन्ति १० तत
फलं चान्धे तमसि पतिष्यन्तीत्याह ते चेति अर्वाक्तनया अर्वाचीनदृष्टफला निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतेनस्व

ननु नरैर्वर्थं कार्ति किमर्थोयमृषभावतारस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणा
र्थः तस्मै कैवल्योपशिक्षणाय अत्रानुरूपान् अधिकं पुण्यं यस्मिन् एतद्भारतं वर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानि
कर्म्माणि १२ प्रियव्रतं वंशः अवदातः शुद्धः यत्र वंशे यद्यस्मादकर्ममोक्षः तस्य हेतुं धर्म्मं चचार १३ अथ

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायन्ति अहो
भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्म्मा
णि भद्राण्यवतारवन्ति १२ अहो नु वंशो यशसावदातः प्रैयव्रतो यत्र पुमान् पुराणः कृ
तावतारः पुरुषः स आद्यः चचार धर्म्मं यदकर्म्महेतुं १३ को न्वस्य काष्ठामपरोनुगच्छे
न्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः
१४

र्थः को नु योगी अस्य काष्ठां दिशमनुगच्छेत् यो योगी येन ऋषभेणासत्तया अवस्तुत्वेन उदस्ता विरक्ता
योगमायाः सिद्धीर्वाञ्छति कथम्भूताः कृतः प्रयत्नो याः स तदर्थं प्रयत्नं करोतीत्यर्थः यद्वा कथम्भू
ताः उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितुमुद्यता अपीत्यर्थः १४

23A

विशुद्धाचरितं यदीरितं कथितं तत्समस्तंदुश्चरितमभितो हरतीति तथा परममहामंगलानामप्येव
च्यवहितः सन्ननयोरपिश्रोतृश्रावयित्रोरविशेषेणभक्तिः सम्यगनुवृत्त्या भवतीत्यर्थः ॥१५ भक्तेः परमपुरु

इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाच
रितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितया
नुशृणोत्याश्रावयति वावहितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि सम
नुवर्तते ॥१६ यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपत
प्यमानमनुसवनं स्नापयन्तः तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषा
र्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥१७

र्थत्वमाह यस्यामिति भक्तावेव ज्ञानयोगादिषु अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितम
प्राप्तिं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि अनादरे हेतुः भगवदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः सम्यक्
प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्था येषां ते ॥१७ ॥ ०

२५

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ २५

नन्नु भगवतोपि साक्षाद्दर्शनान्मोक्षस्य चानिवृत्तेरलभ्यत्वादियमतिस्तुतिरेवेत्याशंक्याह हे राजन् भगव
तां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुरुपदेष्टा दैवमुपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिः नियन्ता किं
बहुना क्वचित्कदाचित् दौत्यादिषु वः पांडवानां किंकरोपि आज्ञानुवर्ती अस्तु नामैवं तथाप्यन्येषां
नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति न तु कदाचिदपि सप्रेमभक्तियोगं १८ वाणीनमृषभावतारं नमस्करो

राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः अस्त्वेवमंग भगवान्भ
जतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं १८ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रे
यस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्यन्नमो भगवते ऋ
षभाय तस्मै १९ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते षष्ठोध्यायः ६ शुक उवाच
भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय संचिंतितः तदनुशासनपरः पं
चजनीं विश्वरूपदुहितर

ति नित्यमनुभूतं यन्निजं रूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः अ
तद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्व
रूपं य आख्यातवान् तस्मै नमः १९ इति भावार्थदीपिकायां षष्ठः ६ अध्यायानां त्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितं अथ
निर्भरतनाम्नातमतः प्रस्तूयते स्फुटं १ समेपि भरतो राज्ये चिरं यत्नेर्हरिं यजन् आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिं सेवे म

२५

आत्मनोनुरूपानभूतादिरहंकारइवभूतसूक्ष्माणिनिर्वृत्तौरक्षंतः भारतमिति स्वनाम्नाव्यापकत्वेन
धर्मायतनित्वायः सूचितः २ बहुवित् सर्वतः यज्ञाः अपूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूप उच्चावचैर्महद्भिः
स्वल्पैश्च क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धयाईजेच तमेवाह आहुताः स्वाधिकारेणात्मसात्कृताः येऽग्निहोत्रा

तस्यामु ह वा आत्मजान्कात्स्न्र्येनानुरूपानात्मनः पंच जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि सु
मतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य
व्यपदिशंति २ स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वेस्वे कर्मणि वर्त
मानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरु
च्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनु
सवनं चातुर्होत्रविधिना २

इयः तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलांगा उ
क्ताः प्रकृतयः विकलांगा विकृतय इति तैर्द्विविधैरपीष्ट्वेत्यर्थः अनुसवनमित्यस्य नवा चातु
र्होत्रविधिनेत्यन्वयः २ ॥ ॥१०

25

भा॰पु॰ किंच संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायोगेषु विरचितानां प्रवृत्तानां गक्रियाणां येषां तेषु यदर्थं वितन्वासुदेव
टी॰ वभावमात्मनि नयन् सयजमानो यत्तभाजो ये देवाः सूर्यादयः सानुरूषपश्चवासुदेवस्यावयवेषु च तेषा
२५ द्विवस्थापयन् ननु इत्युक्तवेनेत्यन्वयः अपूर्वं यत्तद्दयमीमांसकानां तद्वीमेव हूतलदेतुनोभ्यनंतफल
मेवाहर्वैकालांतरफलो मादिकोकर्मणः किंवेति तदुक्तं यागादेवफलं नहि शक्तिद्वारेणा सिद्ध्यति स
स्वरूपात्याम कंवापि फलमेवोपजायतइति तदेवाह क्रियाफलधर्मात्मनमिति च ननु यं गदेवताः क
संप्रचरत्सु नानायोगेषु विरचितांगक्रियेषु पूर्वं वयतनन क्रियाफलधर्मात्मकं परेऽरूप्याणि यत्तपुरु
षस्वदेवतांशिगानां मेघाणामर्थं नियामकतयास्त्वात्तानकर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव
एवभावयमानस्त्वात्मनेष्ठाएयम् इति कषायो इविघ्नः धूर्पुरित्युमाणेषु सयजमानो यत्तभा
मिप्रथानमिति मनेनतहिं कर्मनिष्टमपूर्वं स्यात् ननु जोदेवास्तान् पुरुषावयवेषु भाव्यध्यायेत् ५
के कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्यवा योग्यतास्वाग्रगम्यायापराः सापूर्वमिष्यतइति अयदेव
ताप्रथानककर्मदेवताराधनार्थं तदादेवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्यदेवताअपत्वमेवमुक्तं श्रोतृणाप्य
वेस्यवत्रीस्याद्यायाप्ययत्वं कुतोवासदेवाप्यपमपूर्वं भावयति उच्यते येदिकर्मनिष्टमपूर्वं तर्हि वासुदेव
स्यान्तर्यामिणः प्रवर्तकत्वेनमुख्यकर्तृत्वान्नराश्रयमेवपूर्वं ननुतत्प्रयोज्ययजमानाश्रयशास्त्रफल ॥ २५

25A

प्रयोक्तरीति न्यायात् अन्यथा अञ्जलिर्नाम अपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेतदाह साक्षात्कर्तरीति देवताश्र
यत्वं वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिङ्गानां तत्तद्देवता
प्रकाशकानां मन्त्राणां येऽर्था इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकत्वात् तस्यैव प्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च
युक्तमेवास्यैवाश्रयत्वमित्यर्थः एवंभावनमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः कषायाः।

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महा
पुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुष
हृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत

न ५

रागादयो यस्य अध्वर्युभिरिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रायेण ५ एवंभूतया
कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः अन्तर्हृदये यः आकाशः स एव शरीरमभि।
व्यक्तिस्थानं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषस्योपलक्षणं आकारो यस्य तस्मिन् किंच श्री
वत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तेन पुरु
षरूपेण आत्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अनुदिनमायासेन एधमानो रयो वेगः प्रक

श्रीभा॰ ५

भा.पं. एवमनुवृत्तानां वर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यंतकाले ऽवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभो
टी. गाद्विरमालिसमस्यो येन सः अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्थं यं नयथाविभागं विभज्य सकलसंपदां निके
२९ तनाद्भवनात्स्वगृहात्पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं प्रवव्राज ८ यत्र ह वै विद्याधरकुंडे वात्सल्यकर्तृत्वेन सन्निहि

एवं वर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपै
तामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ८ यत्र ह वाव भग
वान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण यत्राश्रमपदा
न्युभयतो नाभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वाव
किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविध कुसुम किसलय तुलसिकांबुभिः कंदमूलफ
लोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां
निर्वृतिमाप १०

तः क्रियते भक्तानामपेक्षितेन रूपेण सन्निहितो भवतीत्यर्थः आश्रमस्थाना
न्युभयत उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैः दृषच्चक्रैः शिलामध्यगतैश्चक्रैः चक्रनदी गंडकी सरितां श्रेष्ठा पवित्री
करोति ९ एकलः एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः अत एव उपरतो विषयाभिलाषो

26B

प्रात्मनि हृदे उद्भिद्यमाने रोमपुलककुलं रोमांचवृंदं यस्य ककारः समासांतः औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणय
बाष्पेण निरुद्धो वलोको यस्यास्तेन नयनेन युक्तः एवं वर्त्तमानः तामपि भगवत्सपर्यां न सस्मारेत्यन्वयः न
वेदेत्तः निजरमणस्य स्वामिनो ऽरुणे चरणारविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः समृद्धो भक्तियो
गस्तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः परमश्चासावाह्लादः परमानंदो यस्मिन् गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढा धि

म नैवं नित्यनिरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगे।
नात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निज
रमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगा
ढधिषणस्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ११ इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिन
वाससानुसवनाभिषेकारुणकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवंतं हिर।
ण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच

मग्नाधिषणा यस्य १ धृतानि भगवद्
व्रतानि येन स भगवंतं सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाचेत्यन्वयः कीदृशः एणस्य हरिण्या अजिनमैणेयं
तदेव वासस्तेनानुसवनाभिषेकेनारुणाः कपिशाश्च याः कुटिला जटाः तासां कलापेन च विरोचमानाः सू
र्यप्रकाशकया ऋचा हिरण्मयं ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्त्तीत्यादिलोक्तं उज्जिहाने उद्गच्छति सति स

कांतानपोरिसमनानमासंबद सर्वेषामव

२७

भा.पं. रजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्वात्मकं सवितुर्देवस्य सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जातवेदसं यं न कर्मफलप्र
टी. दातारं च कर्मफलरूपमित्यर्थः अथवैनः यन्मनसैवेदं विश्वं जजान ससर्ज पुनश्चाहं सृष्टं विश्वमनु
२७ प्राविश्य रूपेण प्रविश्य गृध्राणं कांक्षंतं हंसं जीवं सुरेतसा चिच्छक्त्या विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः नृष
दि रतिउपाधितया निषीदतीति नृषत् बुद्धिः तस्यां रिंगति गच्छतीति नृषद्रिंगिरां वाञ्छितसौ त्वमिमम्र्भव

परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान सुरेतसादः पुनराविश्य विचष्टे हंसं गृध्रा
णं नृषद्रिंगिरामिमः ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भगवच्चर्यायां सप्तमो
ध्यायः ७ शुक उवाच एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृ
णानो मुहूर्तत्रयमुदकांत उपविवेश १ तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमे
कैवोपजगाम २

रूपत्वाभावः तत्संगः इमघाररणोत्र जातः ॥ इति भावार्थे पंचमे सप्तमोध्यायः
० अष्टमे भजतो विस्मृतस्य कर्मांतरायतः एणपोतप्रसक्तस्य जातमेणत्वमीर्यते १ कृपयापि कृतः संगः
पतनायैव योगिनः इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणं २ नैयमिकं नित्यं नैमित्तिकं विधिप्रसिद्धं स्रा।
वश्यकं मलमूत्रोत्सर्गादि कृतमभिषेकादिकं येन ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उदकांतं नद्यास्तीरं २

२८

27A

रोपीयमानेयन्यासन्नापीयमानेसति नावेदेवनत्वणमेवाविहेरेणसन्दनोमृगपतेः सिंहस्य उन्नादो
महानादउन्नतः २ प्रकृत्यास्वभावेनचपलं विक्लवाव्याकुलेना सुतनोनेत्रहरिभयस्यामिनि वेगेनव्यग्र
व्याकुलहृदयेयस्याः पारिप्लवदृष्टिः परिम्लाननेत्रा नगानान्तरुनृपायस्याः उत्त्वक्रामनदीमुल्लंघि

तयापेपीयमानउदकेनावेदेवाविहेरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् ३
तन्मृगपक्षुन्यमामृगवधूः प्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणा सुतरामपिदृहरिभयाभिनिवेश
व्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगतनृपाभयात्सहसेवोत्क्राम ४ तस्याउत्पतन्त्याअनर्वन्त्याउत्सभ
यावगलितोयोनिर्निगतोगर्भः स्रोतसिनिपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेन
वियुज्यमानाकस्यांचिद्दर्यांकृष्णसारसतीनिपपात अथचममार ५ तंत्वेणकुणकंकृपण
स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातरमित्याश्र
मपदमनयत् ६

नु

तवती ५ ग्रनर्वन्त्यागर्भिण्या उत्तभयेन स्थानाद्विचलितो योनेर्निर्गतः
सनुस्रोतसिप्रवाहेनिपतितः तत्प्रसवोगर्भपातनः उत्सर्पणमुल्लंघनंभयेचपतेः खेदेनातुरापीडिता
दर्योगिरिगुहायां हरिणवधूःपपात अथानंतरंममारच ५ एणकुणकं हरिणबालकं अपविद्धं
भूमिस्थत्यक्तमिति एतैः कृपणत्वादिहेतुभिर्यानुकंपातयाआनयत् ६

भा॰पं॰ इति कृतो निजः स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तृणादिना प्रसंजनं वृकादिभ्यो रक्षणं प्रीणनं कंडूयना
टी॰ दिना लालनं चुंबनादिना एतैरनुध्यानममासक्तिः तेनात्मनो नियमाः स्नानादयः यमाश्चाहिंसादयः
१२ तत्सहिताईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्यमानाः सन्तः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उ॥

तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्री॥
णनानुध्यानेनात्मनियमाः सयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियु॥
ज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ८ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणप॥
रिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापित॥
रौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद ९ मय्यतिविस्रब्धश्चात एव मया॥
मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा नूनं॥
ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंवि

तत्त्वावबभूवुः ८ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इति
यादिना इति कृतानुकंपाः इति तत्पर्यं तेन ईश्वररथचरणाः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणात्॥
दिभ्यो विभ्रंशितः मा इति मां च शरणं प्रापितः मामेव मातापितरौ भ्रातॄनुपेयाय यस्मात् यौथिकान्स्वयूथ्यान्सेवा

धार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानपेक्षन्ते १०

तिनः ९ अनसूयुना एतद्विभिन्नं मम स्वार्थं भ्रंशयतीति निर्दोषदृ
ष्टिमकुर्वता न देवाह नूनं हीति १० १२

२४७

इतिएवंकृतेनानुषंगाग्रासक्तिर्येन मृगाजटुनाम्मृगाप्त्येन महत्स्नेहेनानुवद्धंहृदयंयेन ११ स्नेहानुबंध
मेवमप्रपंचयति कुशाकुसमेत्यादिना स्वध्यायनीत्यनेन शालावृकाः श्वानः यदाभयशोकमानो

इतिकृतानुषंगाग्रासनवायनाः तनस्यानामानादिभुमदम्मृगाजटुनास्नेहानुवद्धहृदय
आसीत् १० कुशाकुसुमसमित्पलाशाफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणोवृकशालावृका
दिभ्योभयमाशंकमानोयदासहहरिणाकुणकेनवनंसमाविशति ११ तदापथिभुचा
नत्र मृगयाभावेवनतदंविघातमतिरतिप्रणयभरनद्धहृदयःकार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहति एवमुत्सं
गेउरसिवाधायोपलालयन्मुदंपरामवाप १२ क्रियायानिर्वर्त्यमानायामंतरालेष्व
न्यायोत्थायपद्देनमभिचक्षीततर्हिवावसवर्षपतिः प्रकृतिस्थेनमनसातस्मैआशिषआ
शास्तेस्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति १३

भवति तदातेनसहवनंसमाविशति ११ ग्रतिसायिनःप्रणयभरोयस्य तद्धृदयंयस्यसः १२ वर्ष
पतिभरतःप्रकृतिस्थेनस्वस्थेनमनसात् भूयात् १३ ॥ ०

२१

भा.पं. अन्यदा हर्षेणे सकरुणं एयथाभवन्येवमनुशोचन्निति हि वाचेयल्लयः अनिनिर्घृणान्यो न्नुक्येन हरिणाकु
टी. णकविरहेण विह्वलेहृदयेसतापोयस्य कस्मलमोहश्चापितः सन् ११ अपीतिसम्भावनायां वनेन्यन्तुक
२६ पायां अहो इति विदे शाठकिरातयोरिवं वचनपराक्रमशा [illegible] अनुकृतसुकृतस्यनिर्भाग्यस्य

अन्यदा मृगमनुद्दिश्य मनानपृष्ठविशरेवकृपणः सकरुणमतिनिर्घृणक्षीणाकुणाकविरहवि
ह्वलहृदयसन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कस्मलमहदभिरम्भितरितिहोवाच १५ अपिवत
११ सैवकृपणोवालकोमृतहरिणीसुतः अहोममानार्यस्य शाठकिरातमतेरकृतसुकृतस्यकृ
तविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन्सुजन इवागमिष्यति किं १६ अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्र
मोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि अपि च न वृकः शालावृकोऽन्यतमो वा नैकचरो
एकचरो वा भक्षयतिति निम्लोचति ह भगवान्सकलजगत्क्षेमोदयः त्रय्यात्मा अद्यापि न मम मृ
गवधून्यासमागच्छति १९

मनक्खाण्ठादिकमरणयन्नविंतयन् आगमिष्यति किं अथ
तथ चिन्तनेदैन्यः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तशुद्ध्या कृतविश्वासः सन् सुजनो न पश्यामाणि पतितद्धत् १९ श
ष्पाणि कोमलतृणानि नेकचरो यूथचरः श्वकादि एकचरो चातियः क्रूरस्वभावो व्याघ्रादिः निम्लो २६
हयतिकिं सकललोकस्यक्षेमोयस्मात् सउदयोयस्य वेदत्रयीआत्मास्वरूपंयस्यसः १९ ॥

३१A

सैर्येनिस्त्रोचति अमुंस्यानि मृगवधूमन्यासो निर्दिष्टपभूतः दृशिणपवराजकुमारः आगत्यमाससपिबिर्ति
लतविपिष्टानीयत्वयः किंकुर्वन् विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैर्नितैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानाविर्दमा
पतुरत्न ७ सेभवतिचैतदित्याह लेलिकायाक्रीगंयामधुमायाः समाधिः तेनामीलितेदृशोयेनतं
मांप्रेमसंरंभेणाप्रगाण्यकोपेन पृषजलविंदुः नटुरूपरुषेणामृदुनाविषाणाग्रेणाल्लुठतिसचरयति ८

अपिसिरस्कृतस्मृतमागत्यमांस्वावपिष्टनिर्दिशिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीय नि
तमृगदारकविनोदैरसंतोषस्वानामपतुरत्न ७ लेलिकायामांमधुसमाधिनाआमीलितदृ
शंप्रेमसंरभेणाचकितचकितआदृत्यपृषदरुपरुषविषाणाग्रेणालुठति ८ आसादितदविधि
वैरिविदूषितेमयोपालब्धोभीतभीतः सपयुपरतरामसमृषिकुमारवदवहितकरणकलाप
आस्ते ९ किंवाम्युरेआचरितेनतपस्तपस्विन्याः नयापरियमवतिः सविनयकुसचारतन
यततुनरस्वभगा ॥

आसादितेतदविधिस्मितं तस्मिन्वैरिविधिरमे दंताकर्षणादिनाचापले
तदूषितेमति दूषितेतिपाठे वैरिविधिविषयेदूषणोकृतेत्यर्थः मयाधिक्षिप्तः सन् तत्क्षणमेवोपरत
क्रीडोनिश्चलआस्ते ९ इतिवदुपात्तमलकांताकोपवर्तिनिर्गत्यनतविदुरवांतभूभागोपलभसंस्थानहृ
दयआह किंचेति अरेअरेऽयनयाहित्या किंचतपः आचरितेनतपस्विन्यासमात्त्यमा ययस्मादियमवि।

नवप्रसूनस्तबकस्तनततः सुरभिसमयः ॥

30
भा॰पे॰ शिवतमाश्रत्खुराश्रत्खुरोपेपुते षांपदानोतत्रतत्रो किना नोयंकिंमिद्वै विणोमृगमेनरहितस्थानएवानरस्यउः
ही॰ हितनस्य ममद्वै विणमार्गसूचयंती स्वात्मानं चतामिः कृतमहुने हिनानोयत्नभूमिं करोति यस्मिन्देशे मृगः
३॰ कृमलत्वस्मिन्ध्यमाविवोधतेति २॰ तावदुदितेचंद्रे मृगांकमृगवाहने चंद्रदृष्ट्वा सुमृगत्वमावयन्वाद
स्पृशितिचिति ११ चंद्ररश्मिस्पर्शात्संविशयात् किंचेति संभावनायां आत्मजविश्लेषणात्स्वरलापः सप्त।

५ शिवतमाखरखुरपदपंक्तिभिर्द्वैविणाविद्रुणतरस्य कृपणस्य ममद्वैविणपदवीसूचयन्त्यात्मानं
चसर्वतः कृतकौतुके हिनानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति २॰ अपि सितिदृसोमगा। ४
वानुरूपतिरेनमृगपतिभयान्मृतमातरमृगवालकस्थाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजना।
वत्सलेः परिपाति ११ किंचात्मजविश्लेषस्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलन।
लिनीकमामुपसृतमृगीतनयंशिशिरनिवांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयाभिर्लिभिः

वदनदहनस्यज्वालाभिरुपतप्यमानाहृदयरूपास्थलनलिनीयस्यजलस्थेपद्मेनापसोऽद्भुतममिनिस्थल
यहाणा उपसृतोमृगीतनयोयेनतमांचंद्रः स्पृश्यतिशाशिनिगामयति केः शिशिरे चतत्वांतेचमप्यनुरागे
णगुणितेवावर्तितेपुनःपुनः स्ववय हृदनसलिलतदेवामृतेमयामभिलयः तेलोके हि मंत्रवादिनोवद
नसलिले सांत्यशामयंतीमतिप्रसिद्धं उपसृत्य मृगीतनयइत्यपाठे मनोरथांतरमेतत उपसृत्य मृगीतनयः

स्पृशतीति ४ किंच मंगरूपगच्छतीति यौवनसमये ४ न ३०

30A

मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणोऽस्य विभ्रंशितः प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितर
थेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासङ्गः स्यात् सर्वपरित्यक्ताद्दुस्त्यजादौरसापत्येन २३ अन्तरायेण विहतयो
गारम्भणस्य आत्मानमविगणयतस्तस्यात्मचिन्तामकुर्वतः तावदेव तीव्रवेगः कालो मृत्युसमयश्चापद्य

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशितः
स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यन्तर एणकुरणक आसङ्गः साक्षान्निः
श्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य २३ तस्यैवमन्तरायविहतयोगारम्भ
णस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणाविगणयत आत्मा
नमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २४ तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमा
त्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण क
लेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २५ स्यात्

९

त २४ लोकं देहं मृगेण सहितं विसृजन्मृगाकृतः एवं मृगशरीरमवाप कथंभूतः कलेवरं मृतमनु न मृता
न विनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य २५ ॥

31

भा॰पं॰ श्चाहत्वविते २८ अहोकष्टं धीमतां मार्गाद्भ्रष्टोहं भ्रंशमेवाह यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगा येन विविक्त
टी॰ पुण्यारण्यं शरणं यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं समा
३१ हितं च निश्चलं सत् आरात् दूरादेव सुस्राव गलितं निःसृतं केन समावेशितं तस्यानुश्रवणादिभि।

तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमा
न आह २८ अहो कष्टं भ्रष्टोहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यार
ण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तना
राधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मन
स्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनुसुस्राव २९ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मा
तरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं सालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालंजरात्प्र
त्याजगाम ३० ॥

भियोगेनाभिनिवेशेन अशून्याः सकला यामा यस्मिन् तेन कालेन २९ निगूढो नाविष्कृतो निर्वेदो येन। ३१
सालवृक्षोपलक्षितं ग्रामं कालंजरात् यत्र हरिणो जातः तस्मात् पर्वतात् ३० ॥ ०

31A

आत्मेवमरद्वरीयस्य एकाकीप्रतीतांणस्येवप्रेषयः मृगत्वनिमित्तेनतीर्थोदकेनक्लिन्नमार्द्रमर्थोदकस्यामि
त्यर्थः ३१ इतिभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८ नवमेजडविप्रत्वेनस्यरागाद्यभावतः भद्रकालीपशु
त्वेपिनिर्विकारत्वमीर्यते १ पितुःभ्रात्रात्मविज्ञानोभरतोमृगतांगतः प्रारब्धकर्मवेगेनततोजडविप्र

तस्मिन्नपिकालेप्रतीक्षमाणः संगाद्भयमुद्विग्नआत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानो
मृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ३१ इतिश्रीभागवतेपं
चमस्कंधेभरतचरितेअष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशुकउवाच अथकस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्य
शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मस
दृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्याअंगजाबभूवुः मिथुनंचयवीयस्यांभार्यायां यस्तु
तत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः १

तो १ अंगिरःप्रवरोगोत्रजानांप्रवरस्तच्छ्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य त्यागोदानतितिक्षादिभ्योन्नदानादि विद्याकर्मवि
द्या आत्मज्ञानेदेहादिव्यतिरिक्तआत्मज्ञाने आनंदोऽथसंपत्तिजः आत्मनासदृशाःश्रुतादयोगुणाये
षांतेसमानोदरानवपुत्राबभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मं उत्सृष्टमृगशरीरये
न शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतेइतिस्मृतेः २ ॥

३१

भा॰पु॰ टी॰ १२

तत्रापि ज्ञातिसंगादात्मनो भ्रंशमाशंकमानः आत्मानमुन्मत्तादिरूपेण दर्शयामासेत्यन्वयः। किंकुर्वन् कर्म
बंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणानां विवरणं कथनं च यस्य तद्भगवतश्चरणारविंदयुगलं मनसा विशे
षेण धारयन् प्रतिघातं विघ्नं कार्याद्धेतोः अनुग्रहेण स्मृता स्वीया पूर्वजन्मनामावलिः परंपरा येन सः २ पुत्रस्ने

तत्रापि स्वजनसंगाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबंधविध्वंसन श्रवणस्मरणगुणविवर
णचरणारविंदयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्व
पूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य २ तस्यापि ह वा आत्म
जस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उपनी
तस्य च पुनः शौचाचमनादीन् कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयदनुशिष्टेन हि भा
व्यं पितुः पुत्रेणेति ३ ॥

हेनानुबद्धं मनो यस्य जडस्य गार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्तनमानंतान्संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उ।
पनीतस्य पुनः शौचादीन्यस्यानभिप्रेतानपि शिक्षितवान् तत्र हेतुः अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः सकाशात्। १२

32A

सोपिच पितुः शिक्षानिर्बन्धनिह्नुतये असध्रीचीनमसमीचीनमिवकरोतिस्म उपाकरणेवेदग्रहणायनेन
रेर्ध्ववणादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन्त्वादौतावद्व्याहृतिभिः सहप्रणवशिरः सहितांत्रिपदींचैत्रादिचा।
तुरोमासानधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामास तावतमपिकालेनस्वानुरूपर्व्यादिगुणं
व्याहृत्यादितस्यनागतमित्यर्थः ४ आत्मभूतेस्वतनुजे अनुरागेणावेशितेचित्तेयेन शौचादीनि।

सचापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोति छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृ
तिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं।
ग्राहयामास ४ एवंस्वतनुजआत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वन
लशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहःपुत्रम
नुशास्यस्वयंतावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउपसंहृतः ५

यान्यौपकुर्वाणकस्यब्रह्मचारिणब्रह्मचर्यव्रतःकर्माणि तेनतानभियुक्तानि अनादृतान्यपि तेपुत्रंप्रत्यनु
शास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयंकालेनोपसंहृतः मृतइत्यर्थः अनुशासननिर्बन्धेपुनस्स
मेवहेतुमाह अनुशिष्टेनभाव्यमित्यसत्त्वयोग्यआग्रहोयस्य ५ ॥

भा.पं. सपत्न्यै समर्प्य अनुसंस्थया ऽनुमरणेन समसंस्थतया पाठोप्ययमेवार्थः निवृत्तास्त्रिवर्गनिर्बन्धेनैव च्छन्ननिवृत्ता इ।
टी. त्यर्थः ८ यदा अभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते मूल्यमन्तरेण बलात्कारेण यत्कर्म कार्यते सा विष्टिः वेत
नं मूल्यं विस्पष्टादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति परं केवलं मृष्टेनान्नेनेन्द्रियप्रीतये अन्नं देहं तु द्वयमाह नि

३३ 33 अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात्
पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां ज
डमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बन्धान्न्यवृत्सन्त ८ स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडब
धिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया क
रोति विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मृष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति
नित्य परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं निवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुः
खयोः द्वन्द्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ९ ॥

यस्मान्निवृत्तं निमित्तं यस्मात् उत्पादकशून्यः स्वसिद्धः अभिव्यञ्जकशून्यः विशुद्धः केवलो योऽनुभवः स एवा
नन्दरूपः स्वात्मा तस्य लाभः एवंभूतोऽहमिति निरन्तरानन्दस्याधिगमः प्राप्तिर्यस्य द्वन्द्वानि समानावमानादीनि ३३
तद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९

33A

यत्नपक्वशीतोल्लासिरिचिनानुषङ्गनांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहननेनेनिविडोभवं।
तिस्म सुगानियस्य कठिनावयवइत्यर्थः स्थण्डिलसंवेशने भूमिशयने अनुन्मर्दनेमर्दनाभावः अमज्ज
नेस्नानाभावः तैर्यद्दुजः तेनाप्रकटब्रह्मवर्चसव्याघ्नातेजोयस्य यद्यामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति
कुत्सितपदेनावृतो कर्दिंयस्य उक्तमर्थं निम्नलिनेन नतत्वतत्वज्ञानेति येनैजनेरवमनःसन २

शीतोल्लसत्वानवर्षेषुपुरुषरवानानुषङ्गनांगः पीनः संहननांगः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरज
सामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिः पवीतेनोक्तमर्थं ब्राह्मणाद्विजातिरितिव्र
सवेधुरितिसंज्ञयातज्ज्ञजनानावमतोविचचार १ यदा तु परान्नाहारकमेवेतनेईहमानः स्वभ्रा
तृभिरपिकेदारकर्मणिनियुक्तः नत्वपिकरोति किंतु नसममविषमन्यूनमधिकमितिवेद २
कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यमृतवदभ्यवहरति ३

यदा तु परेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवति तदा केदारकर्मणि शालिक्षेत्रे कर्दमविलोडना।
दौ आहारप्रलोभनेन नियुक्तः सन्करोति किंतु तत्र कर्दमस्य प्रलेपे तेषु समं भवेत् इत उद्धरणं विष
मस्यादिन्यादिन वेद २ भ्रातृभिर्दत्तान्कणादीनपि अमृतवद्भुङ्क्ते कणाः चूर्णतंडुलाः पिण्याकैते
लपेषोद्भूतेतिलकिट्ट फलीकरणं तुषाः स्थालीपुरीषं स्थालीलग्नदग्धान्नं ३ ॥

त्वाप्ति

भा.टी. तस्यगणादिगाहित्यमलोलुपदेवमीरितं अर्थान्यचरितं प्राद्दविनंमत्वाचेसंभ्रमं वृषलपतिः मृदुसामेन:
चैतान्नःआलभत आलब्धुंप्रवृत्तः देवाद्दयविमुक्तपशोःतमसाव्यामायोनिशि तदापिनिशीथस।

२५ अथकदाचिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः तस्माद्दैवमुक्तस्यपशोः
पदवींतदनुचराःपरिधावंतोनिशिनिशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवःआक
स्मिकेन विधिनाकेदाराणांवीरासनेनमृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यं।
ते ११ अथतएनमेवपललक्षणमवमृश्यभर्तृकर्मनिष्पन्नंमन्यमानाबद्धरशनयाचंडिका। ते
गृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः अथपणयस्तंस्वविधिनाभिषिच्याहतेनवाससाच्छाद्य
भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिः उपस्कृतंभुक्तवंतंशाकैःपायससर्पिषाधूपदीपमाल्यलाजकिस ला
लयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषप
शुंभद्रकाल्याः पुरतउपवेशयामासुः ११

मेथे अर्थनाशावसरे आकस्मिकोदैवनिर्मितःविधिःप्रकारःतेनवीरासनेनउर्ध्वावस्थानेन ११ अवमृश्य २५
ज्ञात्वापणयश्चोराः अष्टेनेननूतनेन उपस्कृतमलंकृतं वैशसमसंस्थयाहिंसाविधानेनगीतादिघोषेण।

34A

वृषलराजस्य पत्नीः पुरोहितत्वेन वर्त्तमानः चोरः तद्भिर्मंत्रितं भद्रकालीमंत्राभिमंत्रितम् १३

धनमदोपवरजः तेनोल्लसितं क्रत्यकर्मयोदमनो येषां भगवत्कलापुत्रं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तद्वीक्ष्य यये च्छवनमानानां यत्कमनदुपलस्य देवी उद्ध्वादशनिमात्यक्ता वहिर्निर्गता कथम्भूतमालभमनस्तूनां घोरमपि व्रात्यकाले तु तानायामपि हिसामनतुज्ञातं भद्रकालीत्यनेनगयं १४ ग्रामेषोंपराधसहनेनोषस्य

इति तेषां वृषलानां राजस्तमः प्रकृतीनां धनमदरजउल्लसितमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृतोत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसा विहाराणां कर्मातिदारुणं पद्मसम्भूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायाममप्यननुमतमालभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेण दंदह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहन्तुकामेवेदं महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात्स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया १५

वपुषो दहने तयोरावेशात्सत्वरभसेन वेगेन विलसितं उन्नमितं भ्रुविलसतां विटपः शा‍खा कुटिला दंष्ट्रा अरुणानीक्षणानि तेषामाटोपः संभ्रमः तेनातिभयानकवदनयस्याः इदं च जगाद हंतुमुद्यते वमहतमहदट्टहासमसनाट्टहास ततः स्थानादुत्पत्य विवृक्णानि छिन्नानि शीर्षाणि येषां गणेन परिवारेण सह

॥ १४ ॥

१३

भा॰पं॰ ननु कथं तेषां देव्याराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह एवमेवेति महत्स्वभिचाररूपो विक्रमः अपरा
टी॰ धः ननु संभावितमिदमेवम् यत्र रागाद्याकुलत्वे मारकेषु च क्रोधाभावः इत्यादि तत्राह नवेति
३५ विमुक्तो देहाद्यभिमानं से भावेपि मरणादिभयमसीमाह सा तादृग्भगवताभितो रक्ष्यमाणानां केन अति
१९

८ तै
एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति नवा एतन्नहि चित्रं तदद्भुतं यदसंभ्रमः
स्वशिरश्छेदने आपतितेपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनां सर्वसत्वसुहृदात्मां
नां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तस्माद भी
मूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानां १९ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे जड
भरतचरिते नवमोध्यायः ९ ॥ ०

मिषः कालः स एवारिः चक्रं तेनेनायुधेन तैस्तैर्भावैर्भ्योन्यर्योत्मितत्रापमत्त्यमोनेर्भद्रकालत्वादिरूपैः न
कुतश्चिदपिभयं यस्मिन् भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानाम् १९ इति श्रीभावार्थे पंचम
स्कंधे नवमोध्यायः ९ ॥ ० ३९

35A

दशावेत्तिपत्ना राज्ञा शिबिकां स्कंधे वहत्सु तिः मृदुर्वादानुवादेन विज्ञायाप्रसादितः १ एवंभूतानां विकारिव
मत्तः सर्वत्त्वयोः समं इति स्वेतनाशिद्धे रहूगणकथेरामम १ रहूगणो नाम सिंधुसौवीरदेशयोः रा
जा तत्र वजितात्मा कपिलाश्रमं प्रदागच्छति स्म तदा यदूनेनदा इ अग्रेति इक्षुमत्यानद्यास्तीरे तेषां शिवि
कावाहानां कुलस्य नायेन एषगोरिव खर इव भारं वोढुं समर्थ इति धिया एवं ये केचन विष्टावलाद्गृही।

शुक उवाच अथ सिंधुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपु
रुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः एष पीवा संहननांगो गोखरवद्धुरं वोढु
मलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः १ यदा हि
द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य
पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति १ अथ त
ईश्वरवचः सोपालंभमुपाकर्ण्योपायात्तुरीयाच्छंकितमनसः तं विज्ञापयांबभूवुः नवयं नरदेव
प्रमत्ताभवन्नियमानुपथाः सर्वः साध्वेव वहामः अयमधुनैव नियुक्तोपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह

वोढुं ... ५ (vertical, right margin)

युवा (right margin)

तो सेः सहप्रसभं वलाद्गृहीताः स च तदर्होपि स महानुभावः शिबिकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसापरिहारार्थ
मिषुमात्रावलोकस्यानुपश्चाद्यागतिः तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिर्न समाहिता एकरूपा नाभूत्।
त १ सोपालंभमाक्षेप सामदानभेददंडेषूपायेषु चतुर्थाच्छंकितचित्ताः भवन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुव।

तिनः तथा यानं तथा कुर्मः ५ ॥ (vertical, right margin)

भा. पं.
टी.
१०
37

कृपणानां वचो निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः कस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य रहूग
ण आहेत्यन्वयः कथंभूतः उपासिता वृद्धा येन सोऽपि स्वभावेन बलात् स्ववशः कृतः सन् कथंभूतं भरतमाह न
स्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन् भस्मनाच्छन्नमग्निमिव स्थितं ४ भ्रातरिति निसर्वोपयने अहेयाभिप्रायं व्यक्तेन।

सांसर्गिकदोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशाम्य कृपणव
चो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवे
दसमिव रजसावृतमतिराह ४ अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊढि
वान् सुचिरं नातिपीवा न संहननांगो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति
बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विरचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषे
अहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ५ अथ पुनः स्वशिबिका
यां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः ६

स्थिते उक्तमपि वैपरिश्रान्तो सीत्यादीनि विपरीता
र्थानि निविष्टवाक्यानि ऊढिवान् प्रापितवान् न त्वापि सुचिरं जरसा चोपद्रुतोऽनेन संघट्टिनः सहचराः बहु
यथा भवत्येवं विप्रलब्धोऽपि वञ्चितस्तथा उपहसितोऽपि तूष्णीमुवाहेत्यन्वयः तूष्णींभावे हेतुः अविद्यया रचि
ता द्रव्यादयो यस्मिन् स्वचरमकलेवरे अनध्यारोपितः मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याणि महाभूतानि गुणा इन्द्रिया

[illegible]

37A

मामनादृत्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सां दण्डपाणिर्यमो यथा जनसमूहस्य शास्तिं
करोति तथा स्वां प्रकृतिमप्रमत्ततां ॥ ७ ॥ एवं बह्वबद्धमनन्वितं नरदेवोऽहमित्यभिमानोऽस्यास्ति अत्र तु विद्धेन मस्त्रा-
णितेन निरस्कृतः अशेषः सुशीलो भगवतः प्रियो निकेतनमाश्रयो येन तं यद्वा शेषाणां भगवत्प्रियाणां नि-
केतैः सर्वेषां भूतानां सुहृदात्मा च योगेश्वराणां चर्या जडादिवदाचरणं न स्यात्व्युत्पन्नः अत्यन्तापरिचितामति-
र्यस्य सः स्मयमानः इव निर्विघ्नो न्यते विगतस्मयः गतगर्वः न त्वं वक्रोक्त्यापहृतः त्वेन स्यातः न च दीर्घम
किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्ड। ५
पाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ॥ ७ ॥ एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानिनं रज।
सा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृतेतरभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः
सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायामतिव्युत्पन्नमतिः स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥ ब्राह्म-
ण उ० त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर भारः गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति
ध्वानमाग नयति तवोत्तरमाह ॥ ९ ॥ त्वया यदुदितं उक्तं श्रमादि नास्तीति तद्व्यक्तं स्फुटं तत्र येषु वा विप्रलब्धं
विप्रलम्भो न भवतीति तत्त्व भवति तदेवाह हे वीर यदि भारो नाम कश्चित्पदार्थः स्यात् स च भर्तुर्वोढुः देहस्या-
त् स च मे परिश्रमकः स्यात् तदेहात्मनोर्भावाभावात् विप्रलम्भः स्यात् ननु तदलिभारस्य वोढुत्वादितरूप्य-
त्वात् सेयमेव तत्सम्बन्धाभावात् तथा गन्तुर्यदि गम्यप्राप्यं वस्तु वा यदि स्यात् अत्रेदृतिपाठे सा तान्यारोपितः त
वे न यदि स्यात्क्षिणोऽयं तच्चोक्तिं नातिपीवेत्यत्रं तत्राह चेतनमुद्दिश्य तथा पीवेति प्रवादो विदां विदुषां न भवति किन्तु मूर्खाणां यतोऽयं प्रवादो राशौ ।

५

३३

भा॰ पं॰
टी॰
४४
38
निरमः५

एतत्त्वं पश्यति सोऽलमिति कलिः कलहः अहंकारो नाम तस्य देहे न महत्तत्त्वाभिमानेन ज्ञानस्य हि भवति
ममत्वनिरभिमानस्य न संमति यद्वा देहे ज्ञानत्वस्य ईवता निर्ममत्वेन ज्ञातस्य नश्यतीति १ पश्चात्के
जीवन्मुक्तोऽसीति तत्राप्याह देहाज्ञविश्वेपि न जीवन्मुक्तत्वेन केवलममापित्वाद्यतत्त्वतो विकृतस्य
सर्वस्य परिणामित्वाद्देहस्यादृष्टेन लालनोऽमम यद्यस्माद्दिह्निकृते प्रतिलत्रणमाद्यते वचनं यतुके भर्तृयास्य
न मविचरसीति तत्राह स्वत्वे स्वाम्यवचनयोर्भावः सतोऽदेहेऽयत्रपतेष्यवः यदित्थं वश्विजः स्यादिति।

सोऽलंकारं पश्याय पश्यात्तन्तुरभय कलि रिक्ता ज्ञानाच निराशर्निर्ममस्तु अहं मदः स्व चो दे
हेन ज्ञातस्य हि मे न संमति १ जीवन्मुक्तत्वनियमेन राजत्वायतनवयहिकृतस्याद्दष्टं स्वस्वाम्यभावो
ऽवर्ध्यघ्यचनेऽस्तु च्युते सो विधिकृत्यर्यागः ११ विशेषतुर्देविवंमना रूपपरयामियत्र व्यवहार
तोऽन्यत क ईश्वरल चकिमिषीतित्वं तथापिराजन्कारवामकिंते १२

र्थः नहि विधि नियोगः कृत्यकर्म तयोर्योगो मफवदुच्यते उचितो भवति उचसमवायइतिभावः य
दित्व तव राज्यभेयो ममराज्यस्यान्तहा सर्वमेन हि परीतं स्यादित्यर्थः ११ नतु यावद्राज्ञाहं तावत्तनवे स्वा
मिभवाम्यवेतिवेत्तत्राह ११ विशेषाराजन्मृत्यादिभेदलक्षदे विवरमवकाशाच्चुव्यवहारादन्यत्र पश्यामि
मनागपि धरपि नृत्यापितवायेऽभिमानस्त्रेनहिहृहि किंतेकरवामेति १२॥

38A

यत्तूक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा स्वां प्रकृतिं भजिष्यस्य इति तत्राह उन्मत्तमत्तवद्धृत्तेर्मानस्यैव खलुतः
स्वसंस्थां स्वभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सितेन दण्डेन शिक्षितेन वा कियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभ
वात यदि पुनरहं न मुक्तः किन्तु प्रमत्तः स्तब्ध एव तथापि मम शिक्षितात् किं पिष्टपेषणं व्यर्थमित्यर्थः नहि
जडस्वभावः शिक्षयापि पटुः कर्तुं शक्यत इति ॥१२॥ अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेनेन यन्तु नरदेवा

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च
पिष्टपेषः ॥१३॥ श्रीशुक उवाच एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरता
नात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्राजयानमपि तथोवाह ॥ स चापि पाण्डवेय सिन्धुसौवी
रपतेस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्छ्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रन्थिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य ब
हुयोगग्रन्थसम्मतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्विगतनृपदेवस्मय उवाच

उपरतमनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आरब्धफलं कर्म व्यपनयन् हे पाण्डवेय सम्यग्यया श्रद्धा तत्त्वे
व तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्तोऽधिकारो येन यद्वा दर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्र
णयेदिति गुणफलसम्बन्धेऽप्यधिकारः एवं सम्यक्छ्रद्धयाधिकृतस्यैवास्यायमधिकार इत्यर्थः बहुयोग
ग्रन्थसम्मतं द्विजस्य तद्वचः क्षमापयन् विगतो नृपदेवोऽभिमान इति गर्वो यस्य ॥१५॥ ०

भा॰ पे॰ हिन्नानांमध्येकृतमः यतः सूत्रमुपवीभर्षि यद्वा इतन्नेयादीनांमध्येकृतमोवधूतः इहापिकस्माद्धेतोः मा
टी॰ मः नोस्माकंतेमध्यवेत्यातः नहिम्पुत्रः कपिलोमुनिर्नभवसि १४ किंउतेति वितर्कोकिंमनयाचिंतया
३९ शिविकांतावहद्दहामीति चेदतआह नाहमिति वितन्मपः कुतोसेः १५ यस्माद्द्याशोकेनसत्मात्कस्त्वमित्या
39 दिप्रश्नानामुत्तरंब्रूहि निगढ उपरितेविज्ञानंत्तुपवीर्यंप्रभावोयेन अपारः अनेनमहिमानवेदनः नोमा

रहूगणउवाच कस्त्वंनिगूढश्चरसिहिन्नानांविभर्षिसूत्रंकतमोवधूतः कस्यासिकुत्रत्यइहापि
कस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशुक्लः १६ नाहंविशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात्
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंकेभृशंब्रह्मकुलावमानात् १७ नह्यसंगोजडवन्निगूढ
विज्ञानवीर्योविचरस्यपारः वचांसियोगग्रथितानिसाधोनन:क्षमंतेमनसापिभेत्तुं १८ अहंच
योगेश्वरमात्मतत्त्वविदांमुनीनांपरमंगुरुंवै प्रष्टुंप्रवृत्तः किमिहारणंतत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलाव
तीर्णं १९ सवैभवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगोविचरत्यपिस्वित् योगेश्वराणांगतिमंधबुद्धिः

वेसापिभेत्तुंनत्तमेनवाक्य किंभेत्तुमित्यपेक्षायामाह नेववचांसीति यद्वामनसाप्युक्ताः सूत्रसदृश्योविभेत्तुं
नशक्नुवन्तीत्यर्थः १८ स्वस्यज्ञानार्थितांदर्शयति अहंचेति इदंसमारंपदरंणशरणानांकिमितिप्रष्टुंप्रवृत्ता ३९
सि ज्ञानकलावतीर्णंकपिलं १९ सएवभवान्किंस्विदेवंविचरति यद्वाविष्णुःकथंचरेतेनपोष्टत २०

39A

एवंतत्स्वरूपंदृष्ट्वातदुक्तोनरागापादिपति तत्रयदुक्तंममभ्रमोनासीन्नाद दृष्टइति स्नात्मनोभवतोभर्त्ते
वींद्रुर्गतस्यकर्मतः भ्रमोसीत्यनुमन्ये यद्वा स्नात्मनोमेभ्रन्तुमन्ये भ्रन्तुमानेचैवंभवान् भारवाहादिना
भ्रांतेकर्तृत्वात यःकर्त्तासभ्राम्यतियथाहंप्रद्धारिकर्मेति नन्विदंव्यवहारमात्रेननसत्यं तदुक्तंव्यव
हारतोःन्यत्रपश्यामीतितत्राह यथेति व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलःसप्रमाणकएवदृष्टःयथाय।
यावत् भ्रमतानाच्चदादिना उदकानयनादिस्भावात एवंप्रयोगः प्रपंचःसत्यः अर्थक्रियाकारित्वात य

दृष्टः भ्रमः कर्मतस्नात्मनोवैभर्त्तुर्गतुर्भवतस्मानुमन्ये यथासतोहानयनायभावात्सम
तेदृष्टोव्यवहारमार्गः २० स्थाल्यग्नितापात्ययसोभितापः ततापतस्तंदुलगर्भदेधिः
देहेंद्रियात्साशयसन्निकर्षात्ततःस्मृतिः पुरुषस्यानुरोधात २१ ॥

स्यपुनरसतोनाभावार्थक्रियाकारीगुण्यामिथ्यात्वसदिति २० यदुक्तमुपाधिधर्माःस्थाल्यादयोमेनव
स्तुतः सन्तीति औपाधिकत्वेपिसत्यत्वंकिंनस्यादित्याह स्थाल्यामग्निनातापात्ततस्तदंतवर्तिनः हीर।
स्यतापस्तस्यतापात् तंदुलानांवहिर्भागस्यततस्तद्गर्भस्यचदेधिःपाकः नचात्रकिंचिन्मिथ्या एवंदे।
हादिभिः सन्निकर्षात्संवेधानविधिनास्मृतिः पुरुषस्यभवति भ्रमवःप्राणाःआशयोमनः अन्तरोधा
उपाधिधर्मानुवृत्तेः तथाहि निद्राज्वरादिनादेहेनेंद्रियाणांतापः ततःप्राणस्यततोमनसइत्येवंयथाय

॥ ४९ प्रमेय

भा॰पं॰ यदुक्तं स्वस्वाम्यभावोऽप्रवृत्तिर्न तत्राह शास्तेति अप्रवृत्तेऽपि यदायो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च य
टी॰ दुक्तं त्वयोरः शितापि पिष्टपेषणमिति तत्राह योऽच्युतस्य किंकरः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति
४॰ स्वधर्माराधनरूपमपि शास्तुरीश्वराज्ञासंपादनेनैव सफलत्वमात्तत्राह स्वधर्ममरूपमच्युतस्याराधनं नक्र
40 वेन यस्मादघौघं जहाति २२ यस्मादेवं मम मत्त्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति ततस्तस्मान्नरदेवाभिमानमदे।

शास्ताभिमानी नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमा
नो विजहात्यघौघं २२ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्ट मैत्रीदृशमा
र्त्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः २३ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवा।
पि महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ् नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः २४ इति श्रीभागवते महा

पुराणे पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः १०

तच्छीकृताः तिरस्कृताः सत्तमा भवादृशा येन तस्य मे मैत्रीदृशं हे आर्त्तबंधो कृषीष्ट कुरु येन सता
मवज्ञारूपमंहः पापं यथा तरिष्यामि २३ ननु मम आवयोर्वा कृतविकाराभावात् नंक्ष्यति पापं तत्राह नेति
यद्यपि न च विक्रियास्ति विश्वस्य सुहृत्सखा सोऽस्य वाचनस्यातः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य
तथापि महतामवमानान्मादृशो विनश्यति हि शूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपि नश्येत् २४ इति भावार्थे ४॰

४०A

एकादशेयं संदृष्टो रुद्रगणानां महीभृता उपादिष्टान्यंस्त्वानं मयोगीतिनिगद्यते अकोविदः अविद्वानपि त्वं।
कोविदानावादाउद्धहतिकालतत्वात्वादानैव वदसि अथो अतः अत्यन्तविद्वुषां मध्ये श्रेष्ठोन भवसि कु
तः इयस्मात् यत्वाभिभूत्यादिलौकिकव्यवहारत्वसत्यमान्य एवं मूढस्य तत्वविचारेण सह न वदति
किन्तु विचारस्तु दूरे वदति अतो न सत्यः १ वैदिकोपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह नैषेवेति उरयो
गाहैः गृहस्थं बंधिनो मेधायत्नाः तेषां वितानो विस्तारः तद्विषयास्तु विद्यास्तु उरुम्राधिकं विजृंभितेषु

ब्राह्मणाः अकोविदः कोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः न सूरयो हि व्यवहारमेनं
तत्वावमर्षेण महासनंति १ नैषेवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु नवेदवादेषु
हितत्ववादः प्रायेण शुद्धो नुचकास्ति साधुः २ न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः स
मासन् स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ३

विलसितेषु तत्ववादः नुति
श्चितं न चकास्ति न प्रकाशते न यावच्छ्रुतिः तेरुनानालिकिंच नेत्यादि शुद्धो हिंसादिशून्यः साधुः रा
गादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणां परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तं २ ननु श्रुतवेदानसापिशुं।
कं कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्यता न त्याह नेति साक्षाद्यथा तत्वज्ञानाय वरीयस्योपि वेदानवाचः न स्य तस
स्य गार्हमेध्येभ्यः स्वप्ने यथा निरुक्तिः स्वयास्वप्नदृष्टेन नरस्य तत्वादि हेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य तस्मा

भा.पु.
टी.
६१
41

एवंप्रपंचस्यसत्यत्वंनतुकेनचिन्निराकृत्यसंसारस्यापि नतुकेनापिसत्यतांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामाह या॥
वदित्यादिना यावत्समाप्तिः मनोयावद्रजआदिगुणैरनुरुद्धंवशीकृतंभवति तावन्मनोनिरंकुशमसत्
पुरुषस्यकुशलंधर्ममितरमधर्ममेवा आतनोति कैः चेतोभिर्ज्ञानेन्द्रियैः आकूतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ५ न
ननुस्वरूपेणधर्मंवासनायुक्तंनदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह सइति पुंस्त्वमात्मनाहविशेष।

यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसावानुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरात
नोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ५ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवा॥
होविकृतःषोडशात्मा बिभ्रत्पृथङ्नामभिरूपभेदमन्तर्बहिष्ट्वंचपुरैस्तनोति ६

णात्वेनतन्मतमित्यर्थः वासनायुक्तआत्मोपाधित्वादात्मा अतोविषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अतोगुणप्रवा
हः गुणैरनिलनस्यास्यमानः अतएवविकृतः कर्मादिपरिणामवान् षोडशात्माषोडशकलासंभूतेः।
न्द्रियरूपात्मभूतैः पृथङ्नामभिः सहपृथग्रूपभेदंदेवतिर्यगादिरूपंबिभ्रत् अन्तर्बहिष्ट्वंउत्कृष्टत्वंनिकृ ६१
ष्टत्वंच पुरैःशरीरैर्देहैस्तनुभूतैस्तनोतिनामभिरित्यत्र रेफलोपेदीर्घाभावआर्षः ६ ॥ ०

41A

१

फलं च तत्र द्वंद्वं करोतीत्याह दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं कालशः फलं सर्वतोभिव्यन
क्ति सृजति नन्वज्ञः कथं सृजतीत्यत आह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगने कारणमाह मायया रचितः अं
तरात्मा जीवोपाधिः उपाधिनामाह संसृतिचक्रे कूटयतीति कूटयतीति तथा यथा ग्रामकूटकश्चित्
५ एवमयमनोनिबंधनः संसारो जीवे फलतीत्याह तावानिति आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञसा

दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति आलिंग्य मायारचितांतरात्मा स्वदेहि
नं संसृतिचक्रकूटः ६ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मादात्म
नो लिंगमहो वदंति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ७ गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्य
मथो मनः स्यात् यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वं ८ पदं तथा
गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेन्यत्र तत्त्वं एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकूतयः पंच धियो।

क्ष्यः द्रष्टा भवति स्थूलसूक्ष्मः जाग्रत्स्वप्नरूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरति तस्यापि तदेव कारण
मित्याह तस्मादिति अहो मनः लिंगं कारणं गुणत्वं गुणाभिमानित्वं अगुणत्वं तद्रहितत्वं तदेव परमवरं च
तस्य ७ कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणं अवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यं निर्गुणं अथो श्रुति का
स्वेन रूपेणेन स्फुरयति यथेति अन्यदा तु घृतक्षये स्वं पदं स्वरूपमाकाशरूपं महदास्थेनात्मत्वं च आब्रह्म अन्य

[illegible]

देवीभूमीः विषयान्विषयानेवाह गंधादयः पंचज्ञानेंद्रियद्वाराधीवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं श्रवः शब्दः विसर्गादयः पंचकर्मेंद्रियद्वारा कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः संभोगः अर्तिर्गतिः १० पुरस्याभिमान विषयत्वे प्रकारमाह एकादशं पुरं स्वीक्रियत इति स्वीकरणं अयमर्थः शरीरमभिमानस्य नदोषतया गंधादिवद्विषयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगायतनस्वीकार्यतया विषय इति एकेनवि

मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदंति रेकादशवीरभूमीः गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः १० एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेकमाहुः द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ११

वेकिनामेव पुरं ममत्वाभिमानविषयाः ननुभूतानामनोमूतदृष्ट्या अहमहंकारं द्वादशं हेत्येतन्‌ रमाह तस्य च पुरमेव शय्यां संतं द्वादशं विषयमाहुः नवहिर्मीवोहंकारेण शेते यतः पुरिशयो ना। तत्पुरुष उच्यते तासां वृत्तीनामवांतरभेदेनानंत्यमाह द्रव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्मादृष्टं कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः ११ ॥ ५२

५२A

प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः न तु मिथः स्युः न च स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात्
तस्य चानंतशक्तित्वात् अनंताः स्युरित्यर्थः यद्वा तासां मिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशो भवंत्यनंताः
क्षेत्रज्ञत एव स्युः तस्मात्तेष्वेव सत्तां लभेरन् न तु मिथो न च स्वत इति यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवः तस्मात्स्युः
तस्याविकारित्वान्न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेर्न स्वतः आत्माश्रयापत्तेरतो मिथ्याभूता एवेति तदे
वेत्थं कर्मणां गुणकर्मानुरुद्धमनोवृत्तीः स्वपत इति यदुक्तं तत्प्रपंचितं ११ अन्यदा तत्त्वस्वपत इति

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मा ५
यारचितस्य नित्याः आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः १२ क्षेत्रज्ञ आत्मा
पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीय

यदुक्तं तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छि
न्नाः मायारचितस्य योऽसावविर्भूताः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मा तत्
त्वमित्यर्थः क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थमीश्वरं
निरूपयति क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स च स्वयंज्योतिः न
तु ज्ञानस्य विषयत्वेनापरोक्षत्वेन वा परोक्षः अपरोक्षः अजो जन्मादिशून्यः परेशः ब्रह्मादीनामपीशः नाज्ञो

एवं तस्य दृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशेत नियमयति इदं विश्वं १४ तदेवमात्मनः शुद्ध
त्वे संसारस्य च मिथ्यात्वे प्रदर्शिते इदानीं तन्निवृत्तिमाह तनुभृद्देही वयुनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावन्मायां वि
धूयात्मतत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति १५ यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेद तावन्निर्वेदा
भावान्न विमुच्यत इत्याह आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेद ताव

यथानिलः स्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मे
दमनुप्रविष्टः १४ न यावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदयेन विमुक्तसंगो जितषट्स
पत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् १५ न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य
यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते १६ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्ष
याध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं १७ इति श्रीभाग
वते पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ११ तत्रस्थात् ।

दुर्मतीत्यनुषंगः तापावपनत्वे हेतुः यन्मनः शोकाद्यनुबंधं ममतां च विधत्ते १६ भ्रातृव्यं शत्रुमुपेक्षयैधितं
सम्प्रवृद्धं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तदप्यात्मानं मुष्णाति तिरोधत्ते गुरोर्हरेश्च चरणोपासनमेवास्त्रंय
स तथाभूतः सन् जहि त्यज १७ इति श्रीभागवते पंचमे भावार्थ एकादशः ११ ॥

सदभ्रवीर्यम
तापभाव १
४२

43A

हा दग्धोऽपुनरागमः सन्देहेन महीभृतां सयोगी सर्वं संदेहानपानुदति तीर्यते १ कारणमीश्वरः तस्यैव लोक
मे रतोणार्थो विग्रहो देहो यस्य स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हे अवधूत योगे
श्वर हि नवधो लिंगेन वेषेन निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः त्वं एवामयो योगसे नानेस्य यथाम
ते स्वाउ अगस्मौषधं यथा च निदाघेन दग्धस्य तस्य हिमांभः शीतलमुदकं गंगोदकं तथा इदं ब्रह्म

ब्रह्मण्य उवाच नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोऽवधूतद्विजबंधुलिंग
निगूढनित्यानुभवाय तस्मै २ त्वामस्य पानेस्य यथाग्निदग्धस्य निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः कुरेदस्मा
नारिविरिदष्टस्य बेस्तन्वचनेमृतमौषधं मे ३ तस्मादूर्वतमम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुनाश्चवो
ध अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ४ यदाह योगेश्वरहश्यमानं क्रि। १
पाफलं मद्यवहारमूलं न ह्यंजसा तन्व विमर्शनाय भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ५ तत्कस्मितेद

देयोमानः अहंकारः स एवाहं तेन विशेषेण दृश्यादृष्टि विवेकलक्षणायस्य तस्य मे तवेदं वचः १ मम
सशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि अधुना नावल्वउक्तं वच अध्यात्मयोगेन ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथा
भवत्येवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मम मन्ये यो हि न चलमविप्रलब्धमित्यादिना भारवादि
नारि क्रियाचतत्फल प्रमादिमन्यता दिभिर्दश्यमानं सत् अबाधितमपिव्यवहारमात्रमूलं यद्वा मनः आ

भा. पं. अश्मापि तत्त्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्विकाराणां तत्पृथिव्यां च
टी. लन्नयं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः तस्य च उक्तावभा
वः श्रमस्य किंच भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत नन्वेतदलिङ्गवयवव्यतिरेकेणाप्रमाणस्यावय
५५ विनो निरूपणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि अंघ्र्योः अधि उपर्युपरि गुल्फादयः उरसः स
५५

ब्राह्मण उवाच अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्योरधि
गुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेऽथ दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आ
स्ते यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदान्धः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिक
ष्ट दीनान्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७

लोपश्चार्षः ५ शिबिकायामप्यवयवी नास्तीत्यपि नास्तीत्याह सौवीरराज इत्यपदेशो नाममात्रं
यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संप्रति राधः यस्मिन्भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुषु राजास्मीति
दुर्मदेनान्धः सन् ६ शोच्यान्विष्ट्या निगृह्णन्निष्कृपो वनेऽसि अतो मिथ्यैव गोप्तास्मीति श्लाघमानो मह
तां सभासु न शोभसे यतो धृष्टः ७ ॥ ० ५५

५५

तद्वोत्तरोत्तरावयवभावः शर्वा पूर्वावयवानांभवेदितिवाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति
निष्ठत्रासि प्रभवमुत्पत्तिं विरामः विघ्नः ततदातिनेरन्यस्य विकारस्याभावात् नाममात्रादन्यस्यैवस्त्र
स्यमूलकारणं पृथक्क्रियया प्रादिन्युत्मेयनिरूपणतो तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयम्।
निकेत्यवमसत्यमिति २ तदितिति सत्यत्वास्यादतत्राह एवं हीति सर्वस्यापि दृष्टतमेन ग्रथंविनैवनि
रुक्त यदा हीति याबृहृतयाप्तिन तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्वस्तूत्वेषु परमाणु

यदाहीता वेवचराचरस्य विरामनिष्ठां प्रभवं च नित्यं तत्त्रामतो न्यद्व्यवहारमूलं निरूपणंतोमत्क्रिय।
यानुमेयम् ३ एवं निरुक्तहीति वाक्षृहृतमसन्निधानान्यरमाणवोपि अविषयामनसाकल्पिताले
येषामसत्त्वेन कृतो विशेषः ४ एवं कृशंस्थूलमणुर्बृहद्यत्सच्चासज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावा

शुकारणमूलेषु निधानात तथात अतः परमाणुख्यति शयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतेहि तीयं
येकांहीति निर्गसीत्यर्थः परमाणवस्तर्हिसत्याः स्युस्तत्राह तेमनसा कार्याणुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः।
कल्पनाबीजमाह तेषामसत्त्वेन विशेषः कृतः तेषामसत्त्वः शश्वीद्ध्यत्ववनमित्यर्थः अवयविनोनिर
स्तत्वात्तस्य स्थानयाचिमसत्याः स्युः तत्वाविद्ययायाप्रपंचस्यभगवन्मायया विलसितत्वादित्तोनेनकल्पिताः
५ एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं तुच्छापत्तीन हितीयेहेतन्द्रव्यादिनाम्नाउपलक्षितया ज्ञयामाययाहृतम्।

नमकोऽकुसंयोगाद्धि [illegible] ८ ६

भा.पं.
टी.
५५

तर्हिकिंसत्यंतदाह ज्ञानमिति ज्ञानंसत्यंव्यावहारिकसत्यत्वंव्यावर्तयति परमार्थंवृत्तिज्ञानमवच्छेदयो
विपर्ययविशेषणान्निति विशुद्धंतत्स्वाश्रियंकंपंकंतन्तुनानारूपं अनंतरंत्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यं ननुविष
यीतं ब्रह्मपरिपूर्णं ननुपरिछिन्नंप्रत्यक् ननुविषयाकारं प्रशांतंनिर्विकारं नद्देवंसद्रूपज्ञानंसत्य
मित्युक्तं कीद्दशंतत्र ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेनभगवच्छब्दैःसंज्ञायस्य नचज्ञानंवासुदेवंवदंति ११ एतत्ज्ञा

ज्ञानंविशुद्धंपरमार्थमेकमनंतरंत्वबहिर्ब्रह्मसत्यं प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दसंज्ञंयद्वासुदेवंकव
योवदंति ११ रहूगणैतत्तपसानयातिनचेज्ययानिर्वपणाद्गृहाद्वा नच्छंदसानैवजलाग्निसूर्यैः
विनामहत्पादरजोभिषेकं १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघातः निषेव्य
माणोनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे १३ अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुत

सिद्धमहत्सेवांविनानभव \ तसंगबंधः आराधनंभगवतईहमानोमृगोभवंमृगसंगाद्धतार्थः १४
तीत्याह रेरहूगण एतत्ज्ञानंतपसापुरुषोनयाति इज्ययावैदिककर्मणानिर्वपणात् अन्नादिसंविभा
गेनगृहाः तदाश्रितविहितपरोपकारेण छंदसावेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवाया
स्तत्त्वज्ञानोपायमाह यत्रयेषुमहत्सुग्राम्यकथानांविघातोयस्मात् विषयसंगत्यागोपदेशकइतिवाहृत
कत्वनिगदत्रर्थसिद्धिमिति प्रस्तोतेत्याह अहमिति द्वाभ्यां विमुक्तोदृष्टश्रुतयोःसंगान्निमित्तोवंधोयेन इत्यर्थस्य ५५

45A

श्रीकृष्णार्चनेनप्रभवमुद्भवोयस्याः सेति जनसंगाद्विशंकमानः अविवृतः प्रकटः १५ असंगैर्मैस्सद्भिर्यः सु
संगः तेनजातंतज्ज्ञानमेवासिस्तेनच्छिन्नमोहः सन्नध्वनः संसारमार्गस्यातिपारंप्राप्नोतितत्रेष्टपारंहरिंयाति प
द्यापारमतिरतिक्रम्यहरिंयातीति अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीयातस्यहरेरीहाभ्यांक
थनश्रुतिभ्यांलब्धास्मृतिर्येनसः १६ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेद्वादशः १२ त्रयोदशोविरक्तायवृत्या

सामांस्मृतिर्मृगदेहेपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहाति अथोअहंजनसंगादसंगोविशंकमा।
नोविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैवविवृक्णमोहः हरिंतदीहाक
थनश्रुताभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेब्रा
ह्मणरहूगणसंवादेद्वादशोध्यायः १२ ब्राह्मणउवाच दुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमः।
सत्वविभक्तकर्मदृक् सएषसार्थोर्थपरःपरिभ्रमन्भवाटवींयातिनशर्मविंदति १

तत्वनिरूपणं इतिवैराग्यपदायभवाटव्युपवर्ण्यते १ अथपुनःपारोक्ष्येणतमेवाध्वानंप्रसिद्धमा
र्गरूपकेणवैराग्यायप्रपंचयति दुरत्ययेदुरन्तेऽध्वनिप्रवृत्तिमार्गे रजस्तमःसत्वैर्विभक्तानिकर्माणिका
येतयापश्यतीतितथा सएषप्रसिद्धः सार्थोजीवसमूहः अर्थपरःसन्वार्थःसन्यथावणिक्सार्थो
ऽटव्यांयातितद्वत् १ ॥ ० ॥

भा०पं०
टी०
८८
46

वृथायासस्य व्याख्यानद्वयमुत्तराध्याये भवति तथापि सुखप्रतिपत्तये किंचिद्व्याख्यायते यस्यां भवाटव्यां इमे।
रिंद्रियनामानः षट् दस्यवः चोराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्मधनम
प्रयोगेन मुष्णंतीत्यर्थः गोमायवः सृगालास्तु त्वादारापत्यादयः त्वमेभर्त्तापितेत्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं
मोषयित्वा हरंति हरणमस्याकर्षंति उरणं मेषं २ वीरुधो लताः तृणानि च गुल्मानि च लतादिजालानि
प्रभूतैरेतैर्गह्वरे दुष्प्रवेशस्थले कठोरैः लीतैर्दंशैर्मेमशिकाविशेषैः मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो भवति प

यस्यामिमे षण्णरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रम
त्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गं
धर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ३ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिः ततस्ततो
धावति भो अटव्यां क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४ ॥

वैकामकर्मादिभिर्गह्वरे स्वदास्थमेवर्त्तमानो उद्वेजकैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदुत्पद्यमानमेव देहादिकं
प्रक्षीणमत्यमेवेदमिति पश्यति क्वचित्क्वचित् क्वापि क्वापि आशुरयोऽतिवेगः उल्मुकाकारो योग्रहः।
पिशाचः तमनुत्पन्नस्वर्णमणिपात्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ निवासादिष्वात्मास्वभावो यस्य सः सात्मबुद्धिर्यस्य सः
ततस्ततो धावतीत्युभयत्र तात्वानेवार्थः वात्या च क्रूरवातः तस्यामुत्थितैः पांसुभिर्धूम्रा दिशः रजस्वलो रजो
यामे प्रविष्टोयस्य सः तत्र यो न जानाति तयावात्येवभ्रमंतीयाः स्त्रीतस्यामुद्भूतैरागादिभिरप्रकाशमानादिदेव

ताः कर्मादिस्तात्तानीत्यर्थः ४

८८

न

स

५७A शय्यादिहीनः ग्रामेतेस्मिन्नित्यासनेकंबलादिस्वीयेनतत्रेतिस्थानेगृहे विहरत्यनेनेति विहारोपानादि याच।
मानोपियदापरस्माद्ग्रासकामः तदापरकीयेवस्तुनि दृष्टिरभिलाषोयस्यसएवंभूतोनस्तोमीति १२ एवमन्यो।
न्यविनयतिषुयोगाणधनविनिमयेनविवृद्धोवैराग्यंतपोयस्य तथाविधोपि परस्परविवहन् विवादादि
संबंधंकुर्वन् उरुभिः कृच्छ्रैःश्रमैःविनवाधैः उपसर्गैःपरीषहादिभिर्विपन्नः स्नातकोयोभवति १३ दुरन्त।

क्वचित्क्वचित्लीलायतनस्तनस्मिन्नायामसनस्थानविहारहीनः यावत्प्राप्तवृत्तिलब्धकामःपरा।
क्वदृष्टिःलभतेवमानं १४ अन्योन्यविनयतिष्वावृद्धवैराग्यंवधोविरमितियस्य अध्वन्यमुपविशु
रुकृच्छ्रविनवाधोपसर्गैर्विहारविपन्नः १५ तोमलाल्लिपन्नान्सहितव्रतत्रविहायजातंपरिग्रहः
साधोः अवतेतेयापिनकश्चिदवीरायध्वनः पारम्पैतियोगी १६ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेन्द्र
नेमतिसर्वभुविवद्धवैराः मथेवायीरन्तनुनद्धजेतियन्मलंदृष्टोगतवैरोभियाति १७

यत्त्वमधुनादर्शयति तोमलाल्लिपन्नान्मूलान् विहायजातंजातंपरिग्रहंविहरन् यतःप्रस्थितःतेपतिनाव
तेते हेवीरअधुनःपारयोगःनचनोपैति अत्रमार्गेकश्चिदतिसमर्थोपि १७ तदेवाह मनस्विनःस्थूला।
निर्जितादिग्गजेन्द्रायैः ममेयंभूमिमेयमितिभुविनिमित्तभूतायांवद्धवैरयैःन्यपतदेउःसन्यासीयहिंस्रोःपदम

नियमितानुसंगवर्जनानि ५६॥

भा॰पं॰ सिंहावलोकनेन पुनर्भवाख्यां वीमेवावर्णयति प्रसज्जतिग्रामसकिं करोति कीदृशः लतानां भुजाः शाखाः तद्वा
टी॰ तस्तकुमाराये स्त्रीणां भुजाः तदाश्रयः सन् तदाश्रयाणामव्यक्तपदानां मुखादेशाः कलभाषिणो ये द्विजाः प
४८ क्षिणस्तत्सदृशा स्त्रीसिरा प्रमत्ते स्वपत्येषु स्नेहाय मस्यतादृशो भूत्वा हरिचक्रसिंहसमूहः तत्तुल्यात्कालचक्र
निमित्ता जन्ममरणादेः सन् तत्परिहाराय केचित्सतो भिनीवकादिवद्धचकैः दैः क्रूरैस्तपापैः सह

48

प्रसज्जति क्वापि लतानां भुजाश्रयः तदाश्रयाणामव्यक्तपदद्विजसंघः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्व
मनन्तसख्यं विद्यते वककंकनायैः ९ नैवंविधोहंसकुलं समाविशन्न रोचयनशीलमुपै।
तिवानरान् तज्जातिरासेनमस्तनिरिदृनेदियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः १० ॥

सख्यं करोति तेषु प्रविशति ९ नैवं चित्तस्ततः फलाभावे ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुलेषु यः प्रा
विशत् तेषां शीलमप्याश्रितः पूर्वकं पुनरुपनयनाचारं मरोचयन् अभिप्रेयपरपन् वानरं तत्वा
नवष्टाचारान् शूद्रवायात्मुपैति तज्जातिरासेन वानरत्वजातिक्रीडया स्त्रिया मिथुनीभूय परस्परमुखा
द्वीक्षणेन विस्मृतो जीवितावधिर्येन १० ॥ ० ४८

48A

द्रुमवल्कैर्वेलटछायेषु गुहरेषु अवाप्यदीनः स्वरेत्कृच्छ्रयाकृपाणः एवं स्वस्यस्य यं दुःखं न स्यात्मेन नास्मि विवशः परिश्रमे
मशाकैः पाकानेरैव वनेमसमारे वृरन्निमर्घः गिरिकन्दरवनिभयानके रोगादिदुःखे पतन कदस्युः यान
नेत्यान्तेव्योभीतः सत्वलीनत्वप्राचीनकर्मभिः लब्धावस्थितो भवति सार्थे प्रविशति यथा एवं प्रवृत्तिमा
र्गे रमते १९ त्वमप्यध्वनि निवेशितः त्वमनुष्ठितः २१ अतोस्याध्वनः परमनिलयं असज्जिनाम्नाविष्वेयक्षमि।

द्रुमेषु रंस्यन्स्तुनदारवल्लसलोलवायदीनो विवशः स्वदेहेन क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरे पतन्वल्लीग्र
हीत्वागजभीत्याप्यस्थितः २० अतः कथंचित्स विमुक्तआपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्परीदम अ
ध्वन्यमुष्मिन्नयानिवेशितो भ्रमजनो याप्यनिवेदकश्चन २१ रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोस्य सं
न्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः असज्जितात्मा हरिसेवया शितज्ञानासिमादाय तरातिपारं २२ राजो
वाच अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् न यद्धृषीकेशयशः कृता
त्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः २३

निवेशितचित्तः सनहरिसेवया शितेनेतीत्लोकृते २० अखिलजन्मसशोभनेनजन्मैव परं श्रेष्ठं येभ्यो दे
वादिजन्मभ्यः तेरपि किं अमुष्मिन् स्वर्गेपि जन्मभिः किं न किंचित् यदेषु जन्मसु यत्र स्वर्गे वा वो महा
त्मनां समागमः प्रचुरो न भवति हृषीकेशयशसा कृतः शोधितः आत्मायैस्तेषां २१ ॥ ०

भा.पं.
टी.
६९
49

सेवनमुपासितं त्वत्पादाब्जरेणुभिर्हतं सदोषस्तस्याधोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाङ्गने यस्मात्तवमुहू
र्तमात्रभवात्समागमात्मात्रात्स्थितु सलकैतवाख्यमूलोपि ममाविवेको नष्टः २२ ब्रह्मविदः केनरूपेणविच
रन्तीत्यजानात्सर्वोन्नमस्यति नम इति ये चरन्ति क्रीडारत्वाद्दृश्यन्ते ये योरेयाः तानभिव्याप्य सर्वेभ्यो नमस्य
न्तीभ्यः स्वदृष्टान्तेन राज्ञां मदं दर्शयन्सन्मभावाद्याह सन्तोषिवमस्त्विति २२ उत्तरामातायस्य हे उत्तरामातः वि

नह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेमला। मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्क
मूलोपहतोविवेकः २२ नमो महद्भ्योस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः ये ब्राह्मणा
गामवधूतलिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञां २३ श्रीशुक उवाच इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्म
र्षिसुतः सिन्धुपतय आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणे
न सकरुणमभिवन्दितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां विचचार २४
सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज एवं
हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५

गणयतः अवमन्तर्यपि परमकरुणाकरत्वेन सिन्धुपतय आत्मतत्त्वमुपदिश्य निभृताः शान्ताः करणान्यू
र्मयश्चाशयश्च यस्य २४ सुजनात्तस्मात्सम्यगवगतेन सम्यगवगत परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः
सन् तदानीमेव देहे आत्ममतिं च विससर्ज हे नृप भगवदाश्रितो भरतः तदाश्रितो रहूगणो यः तस्यानुभा।
वः सद्यो देहाद्यहंकारत्यागः २५०

रा॰ म

५१A परोक्षेणवणिक्सार्थरूपेण आर्याणांविवेकिनीषयेव दस्युस्थानीयानींद्रियाणि गोमायुस्थानीयान्य
पत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्यलोकस्यजनस्य समधिगमोनभवति अथातः तदे

श्रीराजोवाच यो ह वा इह बहुविदा महाभागवतत्वयाभिहितः
परोक्षेणवचसाजीवलोकभवाध्वासह्यार्यमनीषिकयाकल्पि
तविषयोनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथतदेवैतद्दुरव
गमंसमवेतानुकूल्येननिर्दिश्यतामिति २६ इतिश्रीभागवते
पंचमस्कंधेभरतचरितेत्रयोदशोध्यायः १३

वभवाध्वरूपंसमवेतानुकूल्येनप्रस्तुतेन नतद्व्यपार्थोपकल्पनेन २६ इतिश्रीभागवतेभावार्थेपंचम
स्कंधेत्रयोदशः १३ चरितेदेशभवारण्यरूपकव्याकृतिःकृता प्रस्तुतेनस्यगोमायुमशकार्यपकल्पना २ ॥

भा०पं० टी० 50

यः पृष्टस्तत्पृष्टः सम्यक् उवाच स होति सूनोक्तिः दुरत्यये ध्वन्यजया निवेशित इति यदुक्तं तदेवं निवेशानन्य
कारकथनेन प्रपञ्चयति स एष प्रसिद्धो जीवलोकः अयं वणिक्सार्थोपमया असुगमेऽध्वन्यापतितो भवाटवीं
गतः सन् हरिगुरुचरणारविन्दमधुकराः सेवकास्तेषाम् अनुपदवीं नैरन्तर्येण भक्तिमार्गम् अद्यापि नाव
रुन्धे इत्यन्वयः मायया स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातने हेतुत्वमाह देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशे

स होवाच स एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मि
तविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दु
र्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणि
क्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि वि
फलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे १ यस्यामु ह

षविकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलमिश्रकर्माणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियो
गसंयोगादिः योऽनादिः संसारः तदनुभवद्वारभूतेन तस्मिन् संसाराख्ये दुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः य
था वणिजां सार्थः समूहः अर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफला
श्च बहुप्रतियोगा बहुविघ्ना ईहाश्चेष्टा यस्य सः तस्याः संसाराटव्यास्तापास्तेषामुपशमनीं नाशनीं यस्या

यमस्य तत्स्यैव शोकमेरन्त्यापयति नद्ययेति धर्मोपयिकं धर्मकारणं नैमेवत्स्वाभिप्रेतं धर्ममाह सात्विकी
नि तेनतुपरायेण लोकार्थमुदाहरति नद्यनं धर्मो हंधनं दर्शनाद्याः पञ्चेन्द्रियाणां तृप्तस्संकल्पव
सायांवतः करणस्य एते रहियो ग्राम्यउपभोगः तेन कृतार्थस्य कृत्वेह जितात्मनो विलुम्पति यथायोगः

नद्ययाघुरुषस्य धनं यत्किंचिन्मात्रात्हमैपपयिकं व हृतकृच्छ्रायिगतं स्मात्स्वान्यरसस्तु रक्षायाधनल
त्तोणापाप्तोधर्मः नेनुसोपरायेउदाहरतीति नद्यमेधनं दर्शनश्रवणास्वादनाघ्राणसंकल्पव
सायनरहग्राम्योपभोगेन कृतार्थस्य जितात्मनोयथार्थस्यतया जितात्मनो विलुंपति २ अथ
चयत्र कोऽद्विकादापत्यारस्येनाम्नाकर्माणाद्वकसृगालाएव यानि छन्नोपिकदर्थस्यकुर्दं।
विनउराणकवत्सरत्यमाणंमिषतोपहरति यथाह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदर्थं बीजं देवपुन
रेवावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भिर्गहनमिव भवति एवमेवगृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नाह्निक।
कृपालकस्मानवहितात्मनः मार्गस्य धनं हरे \ मौण्पुनीं रतियदयं काम करउएष आवसथः २
तिनद्धन २ गोमायवोयथेनद्यावेष्ट अथयचेति अर्थं तत्रो यथास्याक्रमाणानु वृकाः सृगालाश्च कदर्थ
तिलघ्यस्य प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरत्येनह्यावष्टे यथाहीति नदग्धानि बीजानि यस्मिन यथयस्मा।
योयमावसथस्याश्रमः एषकामानां करउः यथा कर्परभाजने कर्पूरादयेपिपीमलोनदीयते एवमत्रवासना

नामदीपिकायां ... तृतीयः ३ ॥

भा॰ पं॰
टी॰
४९
51

देशामघाकनेत्यराघशेर्दैर्नीचैः शालमादिमिश्रोपरुध्यमानः पीड्यमानो वहिःप्राणः चित्तेपश्यन्नथाविधोप्या
स्मिन्वधनि परिभ्रमन्नविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गांधर्वपुरसदृशमसद्रमानेन लोकंसत्यतया मिथ्यादृष्टि
रनुपश्यति प्रपश्यतीति प्रशास्त्रसूचितमर्थ्यानरहयीयति नक्वचगांधर्वपुरेक्वचिदातपोदकमृगानृक्षाज
ननतत्प्राविषयाननुपधावतीति ४ क्वचितक्वचिद्वास्यरयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्वाशेष
नद्यनोदेशामघाकसमापरादैमेवुजेः शालमघाङ्क ननस्करमूत्रकादिमिरुपरुध्यमानबहिःप्राणः
क्वचित्पश्चिवनमानोस्मिन्वधनि अविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थे नरलोकंगांधर्ववना
दावनुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यतिक्वचिदातपोदकनिभान्विषयाननुपधावतिपानभोजनव्य
वायादिव्यसनेलोलुपः ४ क्वचिद्वाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः स्व
र्णमुपादित्सयाग्निकामकातरउल्मुकपिशाचे अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोप
जीवनाभिनिवेशएतस्यामसारादव्यामितस्ततः परिधावति ५ ॥
शेषाणांदोषाणांनिषदनेस्थाने पुरीषविशेषं स्वर्णेविशिष्टा नमस्पुरीषस्यैवलोहितोवर्णोयस्यस्वर्णोगुणास्य
तेननिर्मितानदृष्टिरस्मिन्नियस्मादः स्वर्णमनुपादानमिच्छति अग्निकामेनकातरः परवशः उल्मुकसदृशो
पिशाचमिव रात्रौनरोयः सोपश्चिवनाज्वलमानमितस्ततोधावन्नमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्यानुधावति
नतनप्राप्नोति कथंचित्प्रामयेनदेहिनेनभवतिततःनतनुखियतेपवंस्वर्णमनुधावन्नपिनार्थः निर्वासनोयइति

णोत्येतद्व्याचष्टे अथेति निवासादिष्वनेकेष्वात्मन उपजीवेषु अभि
निवेशोयस्य ५

४९

कश्चिद्बुवान्योऽन्यमित्येतेनैतदाचष्टे कश्चिद्वेति अयोरहमेकं यस्मिन्काले यद्वजनः रागः तेन स्वरूपभावकेन।
रजन्यागतेऽभूत्तस्वदङ्गस्वपारे रजनीभूतस्तमोमय इति अतीवरजसाछन्नमतिः अनयवरजोव्याप्तच
त्तो विविदित्ति स्थिनामर्यादातिक्रमसाक्षिभूतादेवतानजानाति नत्तु पारेयमेवोपादेयतयागृहाणाती
ति ६ प्रकृमसमानान्याउतरश्लोकचतुष्टयपादप्रथममेवाचष्टे कश्चिन्सकृदिति कश्चिदातैमारकानिभ
निन्नत्रमिथ्याविषयेषु लंपटत्वमुत्के निवासतोयेन्य ब्रनदजैनपपासउत्कः यत्रत्वापितेक्षपिपुनः प्रष्टे।
कश्चिद्बुवान्योपमयाप्रमदयागेहमारोपितस्तत्काले रजसा रजनीभूतस्वासाधुमर्यादोरजस्वला
लारिरेवतामतिरित्स्वलमतिर्नेविजानाति ९ कश्चित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयंपरामिथ्या
तेनविभिन्नाःसतत्स्मृतिर्नपुत्रमरीचिततोयमार्यस्मात्तेनाभिधावति कश्चिदुलूकिकिल्लीस्वनवदतिप
रुषाम्प्रतिरोपप्रत्यक्षतपरोक्षवारिपुराजकुलतिर्भत्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः सपदात्उग्यर
वेतकृतः नदाकारकारकाकतैरात्पुलपदमलनाविषोदपानवदभयार्थशून्याद्विणाजीवेप्सताच
निरुच्यतत्रतिपान कनकमस्वयमेवसकृदवगतेविषयाणांवैतथ्यविफलत्वेयेन पयामिथ्यातेनेरहामिलिखे
योनुविभर्तितास्मृतिर्यस्य नेयंवविभर्तितयासत्स्मृतिर्भवादेवत्यर्थः अदृश्यपकिल्लीस्वनेत्येतदाचष्टे
कश्चिदुलूकेति प्रतिपक्षोभमसउत्सरहेलनारूपः सव्वैमायथाभवत्येवेतिप्रत्यगाराजकुलस्यचतिर्भत्सितेन
निर्व्यथितेन कर्णमूलहृदयस्य अपुरुपवहनितेनेतदाचष्टे सपदेति उपमुपभुक्तेपूर्वमहत्तयेननत्तीका

भा॰स्कं॰ क्वचिद्धिनोयाः सरितइत्येतद्व्याचष्टे एकदाक्वचिद्दसनांपसंगात् निकृतावेचिनामतिर्यस्सः निरुदकनद्यो
टी॰ गर्त्तपातेपथ्यापथ्यः शिरःस्फुटति पश्चादपिचतद्देहदनानुवर्त्तते एवमिहचपरत्रचदुःखदपरस्परवालभते
५२ निरंधइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति गंधः ग्रन्थेनोपनमति नोपतिष्ठति पितृपुत्राणांवर्हिःकृशः नहतः पि
52 तुः पुत्राणांवाकुत्राद्धितृणमात्रमपियेषुपरपति नान्वायनेइत्यर्थः पितृपुत्रवर्हिष्मतीतिपाठः सुगमः

एकदाः सत्प्रसंगाद्विकृतमतिर्व्युदकस्रोतःस्खलनवदुभयोपि दुःखदंपाषंडमभियाति यदा
तुपरबाधयांधआत्मनेनोपनमति तदाहिपितृपुत्रवर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वासखलुभक्षयति क्व
चिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्यमानो भृशंनिर्वेदमुपगच्छ
ति ६ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियधनासुः प्रमृतकइवविगतजीवलक्ष
णआस्ते कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति ६

ग्रामाद्यदाववमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिदासाद्येति ६ क्वचयत्येहृतासुरित्येतद्व्याचष्टे क्वचित्कालेनविष
मितंप्रतिकूलंनीतंयद्राजकुलंतदेवरक्षः तेनापहृताः प्रियतमधनरूपा असवोयस्य विगतानिजीवल
क्षणानिदर्षादीनियस्य भूर्वैहतस्वइत्यनेनेवव्याख्यातं क्वचिद्व्यंगंधर्वपुरंप्रविष्टइत्येतद्व्याचष्टे कदा
चिन्मनोरथमपिवायुमसदेव सदितिमत्वा एवंगंधर्वपुरेववर्त्तमानदर्शनमुक्तं इदानींतन्निमित्तमवा

सक्तिस्वालयतिमेरुः ६

52A

वलन क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्दुराग्रमेयाः कर्मचोदनाः नाम्नामतिभ्रमोतिविस्तारः सएवगिरिस्तम्भा
रुरुतन् नेदंनगंनमिच्छन् परेपदेस्मिन्नवद्धिनेति व्याचष्टे क्वचिच्चड्डःसहेनेति १९ क्वचिच्चिगीर्णिरित्ये
तद्व्याचष्टे सएवेति रष्टःसपीतेद्वतिव्याचष्टे कदाचिदिति मानोगवैपवंदष्ट्रापापीडाकरत्वात्

क्वचिद्दुराग्रमकर्मचोदनातिभ्रमगिरिस्मारुरुहमाणोलोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशार्क
रातेंच्रप्रैविशन्विवसीदति क्वचिच्चड्डःसहेनकायाभ्यंतरवद्धिनागृहीतसारःस्वकुटुंबायक्रुध्य
ति १९ सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोंधेतमसिमग्नः शून्यारण्यएवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइ
वापविद्धः कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनानुक्षीयमा
णविज्ञानोंधकूपेंधवत्पततिति २१ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्या
ण्यवरुंधानोराज्ञास्वामिभिर्वानिहतःपतत्यपारेनिरये २२ ॥

भग्नमानदंष्ट्रायस्य भूतएवनलब्धोनिद्रायाःक्षणोपियेन २१ कर्हिचित्स्वद्दूरसानित्येतद्व्याचष्टे क
र्हिस्मकाममधुलवानिति यदानिहतोभवति तदासद्यएवनिरयेपतति २२ ॥०

प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुरयति अथचेति यस्मादेवं तस्मादनंतरमेव उभयथा इहप
रत्रचास्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्म तेन रहितं कर्मोदाहरंति तत्रापि कृच्छ्रप्रतिलभ्यमान इत्यनुष्ठा।
त्वेष मुक्त इति यदि वा अप्रवृत्तो भवति तर्हि ततः सकाशादन्योऽदरति तस्मादप्यन्यः तत्त्वसौ भोक्तोल

अथ च तस्मादुभयथापि कर्मोऽस्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति मुक्तस्ततो यदि वा यादृ
वदेत उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विस्तमित्र इत्यनवस्थितिः १३ क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधि
दैविकभौतिकाध्यात्मिकानां दुःखानां प्रतिनिवारणैः कल्पोऽदुरंतचिंतया विषमस्त्रोतसि १४ क्व
चिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वे
षमेति वित्तशाठ्यात् १५ ०

भतइत्यर्थः १३ क्वचिच्च शीतादिनेपेत्येन तद्याचेष्टे क्वचिच्चेति शीतादयोऽनेकाध्यात्मिकाद्याः
दयाऽदुःखावस्थायामात्मन् १४ क्वचिन्मिथो यत्किंचिद्धनं व्यवहरन्काकणिकामात्रं विंशतिकपर्द
दिकामात्र ततोऽपि न्यूनं यावत्किंचिदपहरन्विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् १५ ० ॥ ५३

53A अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तवाचोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमे उरुकृच्छ्र
वित्तवाधादयः तथा सुखदुःखादयश्च युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैश्चातः परं दुर्गमोपि व्याख्याय सम्प्र
दायेन नीयते ॥९॥ तत्र प्रसक्तानिक्वापीत्यादिना सिंहावलोकन्यायेनोक्तमर्थं सवस्तुक्रमेण व्याचष्टे

अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गाः तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलो
भमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः ॥९॥ क्वापि देवमायया स्त्रिया
ल भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविज्ञानो यद्विहारगृहारंभाकुलहृदयः तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृ
विवेक कलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारे येन मसि प्रहिणोति ॥१०॥

क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नमपगतं विज्ञानं यस्य यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभेणा
कुलं हृदयं यस्य अनेन प्रसक्तानीति व्याख्यातं तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे तस्या आश्रये अवसक्ताः सुल
ग्नाः सुता दुहितरश्च कलत्रं चैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृदयं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति ॥१०॥

भा.पं. क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाण्वादिः द्विपरार्धापवर्गान्तः
टी. तेर्देवोपलक्षणस्य तस्मात् कालोपलक्षणादिति हृदयकृपदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसा हरि
५४ चक्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमितेन वयसा बाल्यादिक्रमेण ब्रह्मादीनामप्यायुष्मतां स्तम्बादीनि भूतानि

२ए

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणा
त्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तंबादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्र
स्तहृदयः तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखं
डदेवताः कंकगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते २९

चक्रतः स्वकार्यात् वित्रस्तहृदयः सन् पाखंडदेवताभ्याभिमुख्येन यजत इत्यन्वयः अनिमिषा
तः निमेषमकुर्वतोः प्रमत्तादित्यर्थः मिषतां प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणि षष्ठी कालचक्रं निज ५४
निजमायुधं यस्य सांकेत्येन मूलप्रमाणशून्येन २९ ॥ ०

54A

पाषंडागमेन नैवं विनरन्येन ह्याचष्टे यदाचितिनि आत्मनावं विनैः उत्तमप्रथितं च वचितः संसेषांश्रमाणां।
नाथ ब्रह्मीलमुपनयनादिनेदरोचयत् मूढवद्धतेने निगमोक्ताचारे यमस्थितः स्वस्यमुख्यभावात् य
समूढस्य केवलमिथुनीभावः कुटुंबभरणं च व्यापारो ग्रहिदोषादि नत्तानिरासेनेन्याहिक्याचष्टे तत्रा

यदा तु पाषंडिमिथ्यात्मवं चिंतैलरूपं वचितोऽत्रह्मकुलेसमावंमसेषां शीलमुपनयनादिश्रीन।
स्नानकर्मानुष्ठानेनभगवतोयत्पुरुषस्य आराधनमेवतदरोचं... कुलभजनेनिगमाचा
रैः स्थितोयस्य मिथुनीभावं कुटुंबभरणं यथावानरजातेः तत्रापि निरवरोधः स्वैरेणविहर
न्नितिकृपणबुद्धिरन्योन्यमेव निरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ॥१९॥ क्वचि
द्रुमवद्दैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन्यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः एवमध्वन्यवरुंधानो।
मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरमभ्येति क्वचिद्भीतवालाग्नेनकंटेविकर्भोनि कात्मीयानांदुःखाना
प्रतिनिवारणेः कल्योऽदुरंतविषयवि
षिनिरवरोधः प्रतिबंधरहितः स्वैरेण स्वेच्छया क्रीडन् विस्मृत
मृत्युकालः सन् ॥१९॥ द्रुमेषु रंस्यमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदैहिक व्यवायक्षणः मैथुनोत्सवो भवति क्वचि
न्मारादिभ्यो तद्व्याचष्टे एवमध्वनि मृत्युदुःखायवरुंधानो गिरिकंदरमभ्येति तमसि रोगाद्यापदिपतनमी।

५२

भा.पु.
टी.
५५
55

तदेवं सिंहावलोकन्यायेनोक्तमर्थं पयास्यानमपकृष्य व्याख्याय क्रमस्थमनुवर्तयति तस्यैवोक्तमेवानुवा
दति क्वचित् स्थिरइति वित्तशाठ्येन कदाचित्किंचिद्धनमुपयाति क्वचित्क्वचित्क्षीणधनश्चेति व्या
चष्टे क्वचित्क्षीणधन इति अप्रतिलब्धयत्मनोरथेनोपगतं वांछितं तस्मादौ नैष्ठीकारेनिश्चितमतिः

क्वचिन्मियो व्यवहरन्पत्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन क्वचित्क्षीणधनं शश्वत्भाष्यमनाशनाशुप
भोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथः तस्मादौ नैश्चवसितमतिस्सस्तस्ततोवमानादीनिजना
दपि लभते २१ एवं वित्तव्यतिषंगविद्धहृद्वैराग्यवयोऽपि पूर्ववासनया मिथउद्धृदत्त्वा यापवद्
ति एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नोयस्त्वं विसृज्य जातो मुहुर्वावेतरः त
त् ज्ञानमुपादाय शोचन्मुहुर्विमृश्य विरक्तः स्वहृष्यत्स्वगायन्त्वसुमानः साधुवर्जितो नैवावर्त्त
ते ह्यापि यत्र आरब्धएष नरलोकसार्थः यमसुतः पारमुपदिशंति २२ ॥

तत् २१ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगोऽत्येनद्याचष्टे एवं वित्तव्यतिषंगेति आपवदति त्यजति अध्वन
अमुष्मिन्निमारित्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्न आपद्ग्रस्तः विपन्नो विनष्टो वा यदूयः तपितरस्ता
नैव विसृज्यनयमानः वध्यमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः २२ ॥ ५५

55A

ञ्जनावृतोऽहेत्तमाह यदिदमिति मनस्विनस्त्यादि व्याचष्टे यदपीति यैर्वैराजर्षयः नेपिनावरुंधते किं
नु परं केवलमपेक्षापीरन् प्रसजतीत्यादि तितिरिकहाइंत्यतमपकृष्य आत्मानमेवंरथयाचष्टे कर्मवल्लीमि
ति एवमुपरिस्वर्गगतोऽपि नरलोकसायुज्यमेवोपयाति २२ तदेवं भरतोक्तिं व्याख्याय तत्कृतिरलमस्यदृशो

यदिदं योगानुशासनं नवापनैवं कुर्वते यन्न मलहं ज्ञामुनयः उपशमशीला उपरतात्मानः समवगा
च्छन्ति यदपि दिगिभजयिनो यस्विनो यैर्वैराजर्षयः किं तु परं मृषेयायीरन्त्र्या मेवं ममेयमिति
कृतवैरानुबंधाः यो विसृज्य स्वयमुपसंहृताः कर्मवल्लीम् अवलंब्य तत्र आपदः कथञ्चिन्नरका
द्विमुक्तः पुनरप्यवे संभवं सावनिर्वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरिगतोपि २२ त
स्येदमुपगायंति यदर्थमस्यैरराजर्षेर्मनस्योपि महात्मनः नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्म
तः २३ योऽध्वरस्यज्ञानदारसुतात्मसुहृद्राज्यहृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः २४

कानाहतस्येदं कर्मश्लोकेरुपगायंतीति स्यादर्थमस्य ऋषभपुत्रस्य अन्योऽपि नृपः मनुवर्त्मना हितिवर्त्मोत्तुं
तेन शक्नोति २४ तत्र हेतुमाह सहस्राज्जयोर्दुर्हेदका योऽध्वरज्ञानदारादीन्विष्ठामिव जहौ तस्यार्थमस्ये
ति संबंधः उत्तमतन्त्वेहेतुः हृदिस्पृशः मनोज्ञान् त्यागेहेतुः उत्तमश्लोके लालसा लम्पटत्वं यस्य २५ ॥

भा॰पं॰ तस्मैवंविधाय यत्नायोनविचित्रमित्याह यएवंभूतोसौनृपः क्षित्यादीन् नैच्छदितियत् तदुचितं सदयाव
टी॰ लोकां भरतस्यस्पृहयाभवेस्यैवमवलोकोयस्याः इतिपरिजनावलोकः श्रियमपवर्गमपि नैच्छत् यतः मधुद्वि
षः सेवायामनुरक्तमनोयेषांतेषांमहतामभवोमोक्षोपि फल्गुः तुच्छएव २९ सेवानुपगमेवाह
५९ यज्ञायेति यज्ञरूपायधर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौनैपुण्यंयस्यतस्मैधर्मानुष्ठात्रे योगोपांग

योदुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैः सदयावलोकां नैच्छन्नृपस्तदु
चितंमहतांमधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपिफल्गुः २९ यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणा
ययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय नारायणायहरयेनमइत्युदारंहास्यन्मृगत्वमपियः
समुदाजहार २०

त्मैसांख्येज्ञानेनद्धिरः प्रधानंफलंयस्यतस्मै योगायप्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अतएवनारा
यणोजीवसमूहः सोऽयनमाश्रयोयस्य सर्वजीवनियंत्रे एवंकर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रतिपादितायह
रयेनमइति उदारमुच्चैर्यः समुदाजहारितवान् मृगदेहमपिहास्यन् त्यक्ष्यन् यएवंभूतः तस्यतदु
चितंवानस्यानुवर्त्मनार्हतीतिसंबंधः २० ॥ ५९

56A

भरतचरितश्रवणादिफलमाह इदमिति भागवतैः समाजितावदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि यस्य तत्
स भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स आत्मन एव सकाशात्सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु का
चिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः १९ इति श्रीभावार्थे चतुर्दशः १४ एवमष्टभिरध्यायैः भरतस्योक्तमीरितं त

इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्व
र्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति
१९ इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुक उवाच भरतस्या
त्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखण्डिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या अवेदस
मान्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति १ तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम
पुत्रोऽभवत् अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नः ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्र
तीह उपजातः २ य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ३

वंशाजान्नृपाः

तः पञ्चदशे तस्य कीर्त्यते राजसन्ततिः १ ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यं देहस्थितिदोषः य
हो यं सुमतिं अवेदसमाम्नातां देवतां कल्पयिष्यन्ति बुद्धोऽयमस्माकं देवतेति मंस्यन्त इत्यर्थः २ तत्त
नयः देवताजित्पुत्रः २ आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय व्याख्यातेनैव स्वयं संशुद्धोऽनुसस्मार प्रीततया च

भा.पं.
टी.
५०
57

प्रतिसर्गोदयस्त्वयः यन्निपुणाः सूनवश्चासन् अजनिष्कान्तोजातो ४ हृदयजः पुत्रः जगतोविरिञ्चिषयाम्
हीतस्मलयेनेनस्यविष्णोः कलाः अंशाःसन् ५० महापुरुषत्वमाह सेवेति धर्मसत्यसौहितियः अभिषि।
कर्म्वात्मजापालनादिरेकः गरहस्यत्वादिन्यादिवाञ्चापरः ह्निवि यो पिभगवतिसर्वात्मनापितःसनपर।।

प्रतीहारास्तु वर्चेतायांप्रतिसर्गोदयः त्वयमासनिद्या कोविदाः सूनवः प्रतिहर्तोपसलोताउद्गाते
प्रतिहर्तुः स्तुत्यामस्य भूमानावजनिषाता ४ भूमन ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ततः प्रस्तावोदेवकु
ल्यायांप्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयजस्मासीद्विभुः विभोरत्यांश्वपृष्ठणाः तस्मान्नक्तमाकूत्यां जज्ञे
नक्ताद्गयनिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया।
गृहीतसत्वस्यकलात्मवत्वादिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तः सैवस्वधर्मेणप्रजापालनपोष
णोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषेपरावरेब्रह्मणिसर्वात्मनार्पित
परमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशः परिभावि
तातिविशुद्धमतिरुपरतानात्म्यआत्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोपिनिरभिमानएव।

विविमान्तर्गत ४

मार्थलक्षणः तेनपरिभाविनासंस्कृतात्यन्तविशुद्धमतिर्येस्याः तस्यैवोपरतमनात्म्यदेहादौयंदंभावोयस्मिन्
आत्मनिचिन्तस्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मणात्मानुभवोयस्यतादृशोपिनिरभिमानएवअवनिमजूगुपत्।।

प्रीत

स्कन्ध ५ ॥

57A

१ कर्मभिर्गायंतः प्रतियाति सृजकरोतिनकोपि यज्ञदेवः यज्ञादिरूपोभगवत्कलागमनेभ्यः कश्चन्य
देगः अभिमानी सर्वतोमानानाशंश्मनस्वीतिवा समागतानां स्पामाशीयेनयमिनिवासदक्षः प्रभायाः पतिः
सतीमेवकः यद्वा यज्ञादिरूपोपिभगवत्कलामूर्तेनयः कोन्यः प्रतियातीत्यन्वयः ८ सतीः सत्यंमन्या
आशिषोयामानाः दक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयेत्याद्या निराशिषोपि यसप्रजानामाशिषः कामानथ याउद्दे

तस्यमेमामायांपांडेवयपुराविश्वप्रगायंति ७ गयेनृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्येत्वाभिमानीवद्दवि
द्धैर्मगोमासमागतस्थीः सदस्पतिः सतामतेवकोन्याभगवत्कलामृते ८ यमभ्यषिंचन्यरयाम
दापतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः यस्यप्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषोगुणवत्सस्तनो।
धाः ९ छंदांस्यकामस्यचयस्यकामान्दुदूहुराजह्रुर्बलिं नृपाः प्रत्यंचितायुधि धर्मेणवि
नष्यगुणप्यवत्सः तेनस्तनस्नृघोपस्याः पृथिव्याः प \ प्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य १०॥

छंदांसि तेन गायंतः प्रतियातीति संबंधः ९ छंदांसि वेदाः सद्धिर्दितकर्माणि चदुदुहुः युधिप्रत्यंचिताः
वीर्येणः प्रतिपूजितानृपाः यस्यबलिमाजह्रुः अर्पयामासुः धर्मेणपालनेनदक्षिणादिभिश्चयदाप्रत्यंचिता
विप्रास्तदापरत्रलोकांतरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजह्रुः अर्पयामासुः गुणेः राजा षडूणम
यतेन्यायेनपरिपालयनइतिस्मृतेः १०॥

भा॰पं॰
टी॰
५८
58

उरुसोमपीथे बहुसोमपाने ध्वरे मघोनि इंद्रे माद्यति मदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो यो चलो भक्तियोगः
तेन समर्पितमिज्याफलमाजहार ग्रहणमिव मन्यत ततः स्वीकृतवानित्यर्थः ११ यस्य भगवतः प्रीणनाद्।

यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्या
फलमाजहार १२ यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्यात् प्रीयेत सद्यः। १५
सह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य १३ गयाद्गयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्र
यः पुत्रा बभूवुः १३ चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट १४ तत उत्कलायां मरीचिः मरीचेर्बिंदु
मत्यां बिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुर्नामाभवत् मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भो।
जायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते मंथोः सत्यायां भौवनः ततो दूषणायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचना।
यां विरजः विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जाते १५ तत्रायं श्लोकः प्रैय।
व्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा १६ इति श्रीभागवते पं
चमस्कंधे प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम पंचदशः

वादीनां हृद्दैकं ततः सद्यः प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् स वि
श्वजीवः सर्वांतर्यामी स्वयं प्रीतिरूप एव बर्हिषि यज्ञे गयस्य हस्तात् प्रीतिमगात् तृप्तोस्मीति मन्यते स्मे
तिमाविष्कृतवानित्यर्थः १२ १३ सुमनसि स्त्रियां कीर्त्या ख्यातिमायेन अलमकरोत् भूषितवान् १६ ३ ५८

२५

46A अरण्ये झिल्लीनां भृङ्गारिकासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलो व्यथा यस्य उलूकाद्भुका
लेषां वाग्भिर्व्यथितो न गतमात्मा मनो यस्य अत्र च परोतमप्रियवक्तारः झिल्लीतुल्याः अन्यत्तमप्रियवक्तारो
घूकतुल्याः येषामपि ज्ञायाथिपापरेह्नतः नेत्रपुराणपद्दूताः तत्तुल्यानर्थापि कान्ते वने मरीचिनीषानि
तिनिष्फलत्वेन वितानानपि विषयानि ५ वितायाम् मरीन्द्रपतितस्य गात्रभगात्संयोऽङ्गः त्वं भवति न

अरण्यझिल्लीस्वनकर्णशूलउलूकवाग्भिर्व्यथितोनगात्मा अश्रुणापद्दूताब्धच्यपनेतुपार्हिलो
मरीचिनीयाम्बुभियावनेक्वचित् ५ क्वचिद्धिनोयाः सरितोभियाति परस्परं चालयतेनिरंध्रः
आसाद्य दावे क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्वचयक्षैर्हृतासुः ६ शूरैर्हृतस्वः क्वचनिर्विण्णचेताः।
शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलं क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तं ७

चोरकलाभः नहृदि दुःखपायवद्दुःखदान्यात् वितानमभियाति आलयते दायादेभ्यः अन्नादिवांछति उभ
यत्रापि स एवार्थः दावदावाग्नितुल्यं दुःखं द्रव्यहेमाप्य शोकाग्नितप्तो निर्विद्यते विषीदति तत्र च यत्तदात्मा
मत्तुल्यैः राजभिः हृतमस्य सर्वस्वं स्वधनं यस्य सः निर्विद्यते ६ अन्यैश्च शूरैः हृतं सर्वविज्ञं यस्य निर्विण्णविषण्णचेतो
यस्य कश्मलं मूर्छा गन्धर्वपुरमिव मनोरथोपगतं पितृपुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् ७ ॥

वि

भा॰टी॰ केरकादिविद्धांघ्रिरिवेत्रोभिभूतः सत्वगतुल्यमहत्वकर्मारोगं कुर्वन्नेमिच्छुर्विमनाइवास्ते पदेपदेद्वलोत्त।
पं॰ णोत्यामनुरेणवह्निनाजाठरेण २ प्रजागरादिनानिद्रारूपेणमीलितोनवेत्ति विपिनेत्पन्नः शावइवदंदशू
८७ केर्हिंसैर्दुर्नैनैरहः पीडितः मूर्योत्पन्नविवेकः अंधकूपेमोहेपतितः तमिस्तेदुःखेशैतेलीयते ४ लुद्र
47 मातः परयोषादीन्विविन्वन गवेषयंस्तन्मतिकाभियोषादिस्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितः सन

चलत्कुचित्कंटकमार्केरांघ्रिर्नगारूरुहृक्षिमनाइवास्ते पदेपदेभ्यंतरवह्निनार्दितः कोटुंवि
कः कुध्यन्निवेजनाय १ क्वचिन्निर्गीर्णोजगरादिनाजनोनवेत्तिकिंचिद्विपिनेप्रविष्टः दुष्टः
स्मृषोनेत्कुचदृष्टरूकेरथोंधकूपेपतितस्तमिस्ते २ कर्दिसमवित्तदरसान्विचिन्वस्तन्मतिका
मिर्व्यथितोविमानः तत्रातिकृच्छ्रप्रतिलब्धमानोवलाद्धिलुंपत्यपनेततोन्ये ३ क्वचित्त्वशी
तातपवातवर्षप्रतिक्रियाकर्तुमनीशआस्ते क्वचिन्मिथोविपणान्यकिंचिद्विद्वेषमृच्छत्यपि
वित्तशाठ्यात् ११

यचितोभवति यदिकथंचित्तदात्तिक्लेशेनप्रतिलब्धमानः प्राम्यपोषादि
भैवति तदावलाद्दस्यः परहरंति तान्यदाभियुंक्ते तदातेनोप्यन्येहरंति ५ यत्किंचिदल्पमपिमिथो ५
व्यवहारात् क्रियादिनागृहणानविनशाठ्यात् धनवचनात् ११ ॥

58A

इवीकद्वीपसिंध्वादिमानंचससवद्रूपतः स्पष्टंप्रवक्तुमारब्धापंचाध्यायीततःपरं १ षोडशेयस्त्वयावोर्ध्वंपा
रितःसन्निवेशनैः मेरोःस्थितिर्महीकंज कर्णिकात्वोपवर्ण्यते २ प्रियव्रतरथोरंगकासप्तद्वीपादिकल्पना
तद्विशेषविजिज्ञासुःकथ्यतेपरीक्षिताति ३ उक्तइति किंपर्यंतमुक्तमतआह यावदादित्यस्तपति यत्र

श्रीराजोवाच उक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्रयत्रचासौज्योतिषांगणैश्चं
द्रमावासहदृश्यते तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरिखातैःसप्तभिःसप्तसिंधवउपक्लृप्ताः १ यतएत
स्याःसप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वयाभगवन्खलुसूचितः एतदेवाखिलमहंमानतोलक्षणतश्चस
र्वंविजिज्ञासामि २ भगवतोगुणमयेस्थूलरूपआवेशितंमनोह्यगुणेपिसूक्ष्मतमआत्मज्योतिषिपरे
ब्रह्मणिभगवतिवासुदेवाख्येक्षममावेशितुंतदुहैतद्गुरोर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच नैव
महाराजभगवतोमायागुणविभूतेःकाष्ठांमनसावचसावाधिगंतुमलंविबुधायुषापिपुरुषस्तस्मात्
प्राधान्येनैवभूगोलविशेषंनामरूपमानलक्षणतोव्याख्यास्यामः 4 ॥

स्थानविशेषा
णांनामरूपकी
र्त्तिन

यत्रचासौयुक्तःकृत्स्नपतयोनक्षत्रगणैःसहचंद्रमावादृश्यतेतावत् १ यतःयेभ्यःसिंधुभ्यःएतस्याभुवः स
वितःसप्तैतेएतोदर्शितः २ जितामायाः फलमाह भगवइति ३ मायायागुणविभूतिस्तस्याःकाष्ठामंतंरूपं
सन्निवेशाः लक्षणानिवृह्न 4 ॥

भा.पं. कुवलयंभूमंडलं तदेवकमलंतस्यकोशाःसप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरःकोशःप्रथमोजंबूद्वीपः नियुतयोजन
टी. विशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवसहस्रयोजनआयामोयेषां आयामोऽत्रविस्तारः एतच्चभद्राश्वकेतु
५९ मालव्यतिरेकेणद्रष्टव्यं तयोस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तुनीलनिषधयोःसलग्नाग्रयोः
59 समुद्रप्रवेशमंगीकृत्यतयोरपिमध्ये कुत्रचित्तल्वेननवसहस्रायामत्वंसंपादयंति सन्निवेशस्यवाक्येनकथ

योवाव्ययंद्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियुतयोजनविशालः समवर्तुलोयथा।
पुष्करपत्रं ५ यस्मिन्नववर्षाणिनवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिःसुवि।
भक्तानिभवंति ६ एषांमध्येइलावृतंनामाभ्यंतरवर्षंयस्यनाभ्यामवस्थितः सर्वतोसौवर्णः
म कुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहःकर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्यमूर्धनिद्वात्रिंशत्स
हस्रयोजनविततोमूलेषोडशसाहस्रंतावतांतर्भूमिंप्रविष्टः ७

तुर्वर्तुलस्थितेनेत्येतद्देवर्षेर्दक्षिणोत्तरे दीर्घाणितत्रचत्वारिचतुरस्रमिलावृतमिति ६ तेषांमध्येद्वीपाया
मोलक्षयोजनप्रमाणः तावत्समुन्नाहः उच्छ्रायोयस्यमूलेषोडशयोजनसहस्रं विततः तावताषोडश
सहस्रयोजनमानेनचतुरशीतिसहस्रयोजनमानेनबहिर्दृश्यते एवंलक्षयोजनोन्नाहः ७ ५९

59A उत्तरोत्तरेणेलावृतं इलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादयः त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः
क्षारोद एवावधिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादधिको यो भागस्तेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति न तूच्चैस्त्वेन
नैवा यथोक्तविस्तृप्रमाणो ततप्रमाणो द्वैमध्ये दशांशहीनास्तथापर इति एतच्च स्थूलदृष्ट्यैवोक्त न योः॥

उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यक हिरण्मय कुरूणां वर्षाणां मर्यादागिर
यः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथवः एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो द
शांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रा
गायता यथा नीलादयो ऽयुतयोजनोत्सेधाः हरिवर्ष किंपुरुष भारतानां यथासंख्यं ९

पि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षणप्रमाणत्वाभावात् ८ अयुतयोजन उत्सेध उच्छ्रायो येषां त्रयो
वो त्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिष्वयुतत्वे चैषामपि द्रष्टव्यम् यथासंख्यं मर्यादागिरय इति शे
षः ९ ॥ ॥·०

भा॰पं॰ स्तु नीलनिषधायतौ उत्तरेणोत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणेन निषधपर्यन्तं च दीर्घौ पप्रथतुः विस्तीर्णौ भवतः ता
टी॰ वेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षसीमानं कुर्वाते नन्वेवं सति पूर्वापरे त्वायामिलावृते न वेष्टितो मेरुमध्येन ततः पू
५॰ र्वापरतो गिरिद्वयं च वर्षद्वयं च नातः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तरे त्वायामान्तस्थे वेलावृते न वेष्टितो मध्ये मेरुः अस
श्रीगि यतस्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च नत्वेवं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वेन जंबूद्वीपस्योच्यते मेरोःध्योउपासहस्राणि स
60 वेनः स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादशसहस्राणि च ततः पंचाशत् गिरीणां द्वादशसहस्रे दक्षिणोत्तरे त्वा

तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं प
प्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते १० मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कुमु
द इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः ११ म ३

योजनात्मकत्वं पूर्वापरे त्वायाममपि सुमेरोरिलावृतस्य च चतुस्त्रिंशद्भिर्द्वियोश्चत्वारि शेषाणि द्विषष्टिस
हस्राणि पूर्वापरवर्षयोस्तासमुद्रदैर्घ्याणि समुद्रदैर्घ्यानि मतेन विरोधः १० अयुतयोजनप्रमाणो विस्तारो
न्नाहो येषां विस्तीर्णो मूर्ध्नि मेरोरवष्टंभात् पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ दक्षिणोत्तरौ दैर्घ्यौ
सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारो गिरिकोरेलविलावृतकोणानवे गिलावृतमुपसावयतीति न विरोधः स्यात् ११

60A

श्रुतिकसहस्रमेकादशशतानि उच्चाहो येषां तावन्मात्राणि विस्तृतिर्येषां शतयोजनपरिणाहो विशालो
येषां ११ यदुपस्पर्शिनः यस्मिन्विनः १२ ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठायाः स्त्रियास्तासां यू
थस्य पतयः सह तैः स्वयथेषु विहरंति १४ एकादशशतयोजनमुत्तुंगो यो देवचूतः तस्य शिरसः सकाशात्

चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिकसहस्रयोजनो
न्नाहाः तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ११ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला
यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयंति १२ देवोद्यानानि च भ
वंति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयू
थपतयः उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति मंदरोत्संग एकाद
शशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतंति १३ तेषां
विशीर्यमाणानां मतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मंदरगिरिशिखरा

न्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १६ २२

फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि च फलप्रमाणमाख्यातमृषिभि
स्तत्त्वदर्शिभिरिति १८ अतिमधुरस्यास्तः स्वतः सुरभिश्च सुगंधिश्च नवान्येषां गंधैर्वधिवासितः वहुलस्याहण

ले

भा॰स॰पञ्चमस्कंधेटीका ४९

भा. पं. टी. ६१

यदुपजोषणाद्यदुरसस्यसेवनात् १७ अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानां पतन्निपतंती ततआरभ्यात्मानं।
नोदरतिपानः सर्वमिलावृतंव्याप्यवहंतीत्यर्थः १८ तावत्सर्वतःरोधसोः नद्योः १९ २० आयामोदैर्घ्य।

यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंता
दनुवासयति १७ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां
रसेन जंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितलेनिपतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदि
लावृतमुपस्यंदयति १८ तावदुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिकातद्रसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसं
योगविपाकेनसदामरलोकाभरणंजांबूनदंनामसुवर्णंभवति १९ यदुहवावविबुधादयः
सहयुवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति २० यस्तुमहाकदंबः सुपा
र्श्वनिरूढोयास्तस्यकोटरेभ्योविनिःसृताःपंचायामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतं
त्योपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति २१ याह्युपयुंजानानांमुखनिर्वासितोवायुःसमंताच्छ

ः सप्तव्यामोबाहुः सकरयोस्ततयोस्तिर्यग्गतरश्मिस्तुकलहणः पंचव्यामपरिणाहःस्योरंयपासामित्य।

रविकिरणसंयोगविपाकेन १९

सर्वैः कविकनकाभपरिणामहेतोर्ब्बयंभवति २१ ॥

61A

नीचीनाः सुपर्योमुखाः २२ २४ चतुर्दिशमेकमूलाद्योजनसहस्रं त्वक्का अग्रेःपरितःपरिधयइवजठरदेवकू
टादयस्तिष्ठंति अतोष्टादशयोजनसहस्रप्रमाणाम चोक्तैवेलवादिषुशाखेषुपरिणामादियंतुनः अन्यथाव।
एवंकुमुदनिरूढोयःशतवल्शोनामवटस्तस्यस्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंवरशय्या
सनाभरणादयःसर्वएवकामदुघानदाः कुमुदाग्रात्पततःतमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २२ पा २१ (पयोदधिघृतादी
जुषाणानांनकदाचिदपिप्रजानांवलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गा
दयस्तापविशेषाभवंति २४ यावज्जीवंसुखंनिरतिशयमेव कुरंग कुरर कुसुंभ वैकंक त्रिकूट
शिशिर पतंग रुचक निषधंशिति शिवास कपिल शंखवैडूर्य जारुधिहंसऋषभ नागकालिंजर
नारदादयोविंशतिगिरयो मेरोःकर्णिकायाइव केसरभूतामूलदेशेउपक्लृप्ताः २५ जठरदेवकू
टौमेरुंपूर्वेणाष्टादशयोजनसाहस्रमुदगायतौद्विसाहस्रंपृथुतुंगौभवतः एवमपरेणपवमानपा
रियात्रौ दक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौ एवमुत्तरतःत्रिशृंगमकरौ अष्टाभिरेतैः परिसृतो।
ग्निरिवपरितश्चकास्तिकांचनगिरिः २६ मेरोर्मूर्धनिभगवतआत्मयोनेर्मध्यतउपक्लृप्तांपुरीमयु
तयोजनसाहस्रींसमचतुरस्रांशातकौंभींवदंति २७
शिंजनत कल्पभेदादष्टपरत्या द्विसहस्रंपृथुत्वतेगौ २६ २७ श्रीरामकृष्णाभ्यांनमः ॥

भा॰ पं॰
टी॰
५
62
श्रीशुकः १
८
२

यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपमिन्द्रादिवर्णं नातिक्रमेण ॥ पुनस्तुरीयमानेन सार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेन नामा-
नि पुराणि तान्याह यानि पुर्योक्तं मेरोर्नवपुराणि सुमनोवत्यमरावती तेजोवती संयमनी तथा कृष्णा-
ङ्गना श्रद्धावती गंधवती तथा चान्या महोदया यशोवती च ब्रह्मेन्द्रवह्न्यादीनां यथाक्रममिति २८ इति
निमावार्थे पञ्चमस्कंधे षोडशः १६ ततः समुद्रोपगंगागमनं तच्चतुर्दिशं इलावृते च हरेस्संकर्षणनिषे-
वणं १ यज्ञलिंगस्य बले यज्ञे लिंगांघ्रिविक्रमस्य तस्य विक्रमतः दक्षिणेन पदाध्ववक्राल्वा वामपादस्य।

तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः २९ इति श्री-
पञ्चमस्कन्धे भुवनकोशवर्णने षोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुक उ॰ तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रम-
तो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजना-
रुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचो-
ऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रो- [margin: पलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार १]

त्रिपतो वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो य-
स्यांडकटाहस्य तस्य विवरेणांतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरण-
पंकजं तस्यावनेजने नैतालेन नारुणतदुत्कुंकुमतेरेव किंजल्कैस्तैरुपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽ-
घमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः तथाप्यमलानस्तस्मात्प्रकृत्या साक्षाद्भगवत्पदीति पदमनुपलक्षितेन जाह्नवी

भागीरथी मातुपलक्षितां नमदिंतं वचोनामेनाभिधीयमा-
नातभिन्नमथ्य भगवत्पदीति नाम पश्चात्रामानाणिजाता

ग

62A

यत्तद्विष्णुपरमाहुः कोसौ दिवोमूर्धानमाह किंतद्विष्णुपदंतत्राह यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः समस्तकुल
देवताचारेष्वराणारविंदोदकमितिहेतोः परमादरेणाविभर्त्तीत्यन्वयः कथंभूतः सन् प्रतिक्षणंवर्धमानेन
भगवद्भक्तियोगेन (दृढमत्यंतेनक्लिद्ययोगेन) दृढमत्यंतेनाक्लिद्यमानेनमृनहृदयंयस्य अतएवऔत्कंठ्यविव
शामामीलितंयल्लोचनयुगलंतदेवकुड्मलेताभ्यांविगलितममलंवाष्पंतस्यकलयासहाः भिव्यज्यमाने

यत्रहवाववीरव्रतऔत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यामनु
सवनमुत्कृष्यमाणभक्तियोगेनदृढंक्लिद्यमानांतर्हृदयऔत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुग
लकुड्मलविगलितामलवाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोधुनापिपरमादरेण
शिरसाविभर्त्ति २ ततः सप्तऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञाः यांननुतपसआत्यंतिकीसिद्धिरेतावती
भगवतिसर्वात्मनिवासुदेवेनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयोमुक्तिमिवाग
तांमुमुक्षवइवसबहुमानमद्यापिजटाजूटै[illegible]का।

रोमपुलकानांकुलंयस्य २ ततः सप्तर्षयः
यतस्तस्यागंगायाः प्रभावाभिज्ञाः सन्तोयांजटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येवतपसोआत्यंतिकीसिद्धिरित्यभिमा
यवतः तत्रहेतुः भगवतिसततंभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्यापुरुषार्था आत्मातत्वज्ञानंचयैः का
मिवकइवधारयंतिमन्यंते मुक्तिमिव तामागतांमुमुक्षवोजनाइवेति ३ ॥

भा०पं० ततोनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः संकुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती सप्तर्षिभ्यो वा
टी० गिवधारिताः कर्मिणा गतिरिति तितनो वोगोव संकुलत्वमुक्तम्यावार्यास्माव्यमेतस्पृष्ट्वे ब्रह्मसदने निपतति
६३ ४ भूमिसदनो भूमिलोकगच्छति ५ केसराचलानां मेरुसमानां कूटापन्नानां प्रथमं तेषामादिशिखरेषु
63

ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतीदुमंडलमावार्यब्रह्मसदने निपतति
४ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतसृभिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदंती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति
सीतालकनंदा चक्षुर्भद्रेति ५ सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिशिखरेभ्योधोधः प्रस्रवंती
गंधमादनमूर्धसु पतित्वांतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिनिविशति ६ एवं मा
ल्यवच्छिखरान्निपतंती ततोनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्र
विशति ७ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगा स्व
दवस्यंदमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ८

मूर्धसु शृंगेषु पतति ततस्तेभ्यो योधः प्रस्रवंति ६ माल्यवच्छिखरात्केतुमालाभिमुखं निष्पतंती
चक्षुः चक्षुसंज्ञा ७ गिरिशिखरादिति कुमुदशिखराद्रुच्चलिता नीलशिखरं ततस्तिहाय शृंगव ६३
तः शृंगादयः स्रवंती ८ ॥ ०

63A

अनिशमसनवरदसाग्रसवसितनीव्रवेगेन २ वहुशः वहुविधाः मेर्वादिगिरीणां दुहितरस्तत्प्रसूताः १
दिव्यभौमातिविलभेदात्रिविधाः स्वर्गाः तत्रभौमस्वर्गस्थमंदानिस्थानानिवक्ष्यपदिशति १ अयुतपुरुष
मानेनायुर्वर्षाणियेषां वज्रवद्दृढसंहननं शरीरं तस्मिन्बलवयोमोदाः तैः प्रमुदितानियतानिमहा
नये वालकनेदा इति णोन ब्रह्मसदनाद्धृत्वनिगिरिकूटात्यातिक्रमादेमकूटाद्धिमकूटात्यति।
क्रमात्रिषभसतरवेदसाभुवेगानीभारतमभिवर्षं दत्तिणस्यां दिशिजलधिमभिप्रविशति २ य
स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदेपदे अश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ग्रन्थेच नदानद्य
श्चवर्षवर्षेऽसंति वहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः १ तत्रापि भारतमेववर्षं कर्मक्षेत्रमन्या
भौमा न्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशति १ एषुपुरुषाणा
ति ५ णामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननवलवयोमोदप्रमुदितमहा।
सौरतमिथुनव्यवायापवर्गावर्षधृते वगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते २ यत्रह दे
वपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तवकफलकिसलयश्रियानम्यमानवि
लोमलतानिमिथुनानि तेषांव्यवायापवर्गे संभोगावसाने एकशतवर्षशेषे प्राप्नुवंति एकोगर्भो येः नार
शानिकलत्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् कृतयुगेहि सर्वेध्याननिष्ठाः द्वापरादौ तु दुःखबहुलाः

७६

भा.पं. श्रियासमृद्ध्यावनतनम्यमानाविटपाः तैराश्रिता ललनाश्रयेषु तैर्विटपिभिरुपशुंभमानानि शोभमानानि रु
टी. चिराणि काननानि येषु तेष्वाश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषु च नद्यामलेषु जलाशयेषु विकचानि विवि
धानि नवानि च यानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन मुदिता राजहंसादिभिर्मधुकराणांचाकृतिभि।
६५
64

१ श्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु न।
द्यावामलजलाशयेषु विकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसा
रसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुल।
लितसुरसुंदरीणां कामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरंति १२ न
वस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्वव्यूहेनात्मनाद्या
पि संनिधीयते १३ इलावृते तु भगवान्भव एक एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शा प
पनिमित्तज्ञः यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावः तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १४ ॥

जौतिविशेषेणोपकूजितेषु कामेन कलिलैः तथा तैर्विलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टिर्येषां ते १२ नव
स्वपि वर्षेषु ये पुरुषाः तेषां तदनुग्रहाय समवासीव दृश्यमानोपि तत्वरूपमात्मानं तत्वव्यूहेन स्वमूर्तिसमूहे ६४
न संनिधीयते संनिहितो भवति १३ अपरः अर्वाचीनः पश्चान्नवमस्कंधे १४ ॥०

64A

भवानीनाथा स्वामिनी येषां तैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सेवितः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिं
कारणं आत्मनि समाधिध्यानेन यद्वा स्थितेन रूपेण एतद्वक्ष्यमाणमन्त्रादिकमभिगृणन् जपन् १७ सर्वेषां गु-
णानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात् स्वयं तु अव्यक्ताय अप्रमेयाय १८ हे भजनीय भजनीयत्वात्त्वा परमेश्वरं भ-
जे तत्र हेतवः आरणं शरणं पादपंकजं यस्य तं कृत्स्नस्य भगस्य ऐश्वर्यादिषाड्गुण्यस्य परमयनमाश्रयं भक्ते।

भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं
प्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृणन्भव उपधावति १७ श्री
भगवानुवाच ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्ताय नम इति १८ भजे।
भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणं भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभा-
वमीश्वरं १९ न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ईशे यथा नोजितमन्युरं-
ष्वलमत्यर्थं भावितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं सं हसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः
सारं हरं भक्तेष्वित्युक्तेर्गुणाः भवं भावयतीति तं न अत एव भक्तेष्विति दुःस्थं वा १९ ईश्वरत्वेपपादयन्नात्मसत्वेन प्र।
सक्तं मनादिकं वारयति न यस्येति निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः करणैश्च अण्वपि
ईषदपि नाज्यते न लिप्यते किमर्थं निरीक्षमाणस्य ईशाईशानाय ईशानमिदं सपारितत्वात् भावेषु कि प्रयत्नं

नियमनाय

भा.पे. वत्तुस्वाम्युध्यां मनस्य कुतो दृष्टिर्नो त्वनेनत्राह अमतिरिग्दृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया तीवामनेरव योभयंकरः
टी. प्रतिभाति मध्यामवाभ्यामातामलोचनइव नागवधूविमोहनेन यथा प्रतिभाति प्रकमित्याह नेति याद्यांच
नेयस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितेमोहितेमितिंद्रिय मनो या साताः ह्रियालज्जया भुजाग्र्दण्णेनेशितेनशेकुः कलं
६५ न मन्येते निरैवेणोवान्वयः २० यस्य विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमे हेतुं यमाहुः अत एव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्वि
हीनं अनन्तं वयमाहुः ऋषयो मंत्राः छंदोनुगायेन दीर्घपादेरकवीदेवमानाल्लसीः सा च भूषयस्य इत्य।

अमन्दृशोयः प्रतिभातिमायया तीवेवमध्यासवतामलोचनः न नागवध्वोर्हणाईशिरेह्रियायपाद
योः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः नवेदसि
द्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलं मूर्धसहस्रधामसु २१ यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधि
ष्ण्योभगवानजः किल यत्संभवोहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैन्द्रियंसृजे २२

यं अनंतं ईश्वर
यंयति मूर्धसहस्रमेवधामानिस्थानानितेषुक्वचिदेशस्थितंभूमंडलं यो न वेद सिद्धार्थं सर्षपमिव तस्मै न
मइति चतुर्थेनान्वयः २१ नचजन्मादिहेतुत्वमहदादिद्वारेणापि चयति यस्य गुणैर्निमित्तो महानात्मा विश्वस्था
सीत् विज्ञानं सत्वं धिष्ण्यमाश्रयो यस्य सः तस्य विद्रूपत्वेन सत्वप्रधानत्वात् स एव किलादिदेवो वासुदेवाभि
दविवक्षया भगवानजो ब्रह्मा यत्संभवः यस्माद्गुणाः संभूतः अहं रुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा विभूतिर्वा।

65

65A

किंच एतेवयं महदादयः सर्वे यस्मात् अनुग्रहादिदं ब्रह्माण्डं सृजामः कथंभूताः यस्य महात्मनो वशे स्थिताः सन्तः।
एतेः सत्त्वेन क्रियया कालात्यायत्रिताः प्रोताः शकुन्ताः पक्षिण इव लौकिकेनास्त्रेणैव यमित्युक्ते तानेवाह महा
न् अहंकारस्य वैकृतादयः एवोक्ता वर्णाश्च २२ स्थितिलयहेतुत्वदर्शाय न्याणमति येन निर्मिता एतामा
यामेवायं जनोनसमावेद न तत्तन्निस्तारयोगमप्युपायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतुत्वदर्शितं कीदृशीक

एतेवयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयंत्रिताः महानहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजा
मसर्वे यदनुग्रहादिदं २३ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोयं गुणसर्गमोहितः न वेदनि
स्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने २४ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनको
शवर्णने सप्तदशः १७ शुक उवाच तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भद्र
श्रवःसमाता भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनूं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना संनि
कर्मणाप्येव पर्वाणि ग्रन्थयः तानि नितपति प्रापयतीति तया \ धायेदमभिगृणन्त उपधावंति १
ताम्प्रलयहेतुत्वमाह विलीयतेस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादित्युदयः विलयश्चोदयश्चात्मा स्वरूपं यस्य त
स्मै नमः २४ इति श्रीभावार्थे पंचमे सप्तदशः १७ अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषु चोत्तरव
र्षेषु सेव्यसेवकवर्णनम् १ भद्रश्रवा वर्षपतिः तत्कुलपतयः सेवकमुख्याश्च १ ॥ ॥

भा. पे.
टी.
९९
66

भद्रश्रवसस्तुष्टुरिति प्राणाभृत उपधावतीति बहूनां लक्षणयास्यानयोगात् गोपीषु लिंगसमवायप्रयासेन बहुवचनं
२ अयं जनो विषूचिपश्यत्त्वपि ब्रूते हिंसनं न पश्यति नालोचयतीति भगवद्विचेष्टितमेवतत्त्वविचित्रं अद्य
पीनेलिंगपुंवत्वात् पितरं च वृद्धं हन्तनिर्हृत्य दम्भात्स्वयं तदुभयधनेजिजीविषति जीवितुमिच्छतीति पाठान्तर

भद्रश्रवसस्तुष्टुवुः ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नमः इति २ अहो विचित्रं भगवद्विचे
ष्टितं घ्नन्तं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः
३ वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः तथापि मुह्यन्ति तवाज
मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि ते ४ ॥ ० ॥

रेतन्नृत्यः स्वायंभुवस्य जिजीविषति किं धर्माद्यर्थं नयर्हि यतः असत्तुच्छविषयसंबंधसेवितं वि
कर्मपापमेव ध्यायन् ३ नन्वः विद्वान्न पश्यति किमत्र विचित्रं तत्राह नश्वरं वदन्ति स्मयात्मनः पश्यन्ति
च समाधौ हे अज तथापि मायया मुह्यन्ति एतच्च तत्कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितं मतिविचित्रं अतः शास्त्रादि
प्रमविहाय त्वामजं नतोऽस्मि ४ ॥ ० ॥ ९९

66A इदमुपरंभित्ववल्गुनीयमानमपित्वयिनचित्रमित्याह विश्वस्योद्भवादिकर्मणएककर्तुरपि अपगतात्मावृतस्या
वरणायस्मात् तादृशस्यापितेनअंगीकृतं देवेन त्वयि तन्नचित्रंयतोमायया सर्वात्मनिकार्यस्यकारणेस्व
इतिकर्मयुक्तं वस्तुनः सर्वव्यतिरिक्तेनिरुपाधावनात्मनेत्वमकर्तृत्वंचयुक्तं ५ परमेश्वरत्वेनस्तुत्वाप्र

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेस
र्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ५ वेदान्युगान्तेतमसातिरस्कृतान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः
६ प्रत्याददेवैकवयेऽभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहिताय ते ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणा।
स्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्येतद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदान।
वकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदं
चोदाहरति ७

अपनीतान्
स्तुतावतारचरितमाह वेदानिति तमसादैत्यद्वयेनतिरस्कृतान् नरश्चतुरं
गश्चनरतुरंगौतद्रूपोविग्रहोयस्य कवयेब्रह्मणे तदर्थमवितथेहितायसत्यसंकल्पाय ६ तत्रमद्भुत
चरित्रे महापुरुषस्यगुणानांभजनःआश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंयस्य फलेसं
कल्पेन व्यवधानशून्यस्याभावनन्यस्याव्यभिचारीयोभक्तियोगस्तेनउपास्ते सेवते ७ ॥०

भा.पं. तेजसामपितेजसे आविराविः प्रकटोभववावीप्सावा कर्माशयाः कर्मवासनाः कर्माशयानितिपाठेरा
टी. गादीन् रंधयरंधयविदर भूयिष्ठाः भूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिशर्मेवखलस्यापिभवेत् नचसाधुपीडांविनानस्या
६७ त् अन्योन्यममंसालं ध्यायतांचभूतानामन्योन्यघातंविनानभवेदित्याशंक्याह खलः प्रसीदतु क्रौर्यं।

ॐनमोभगवतेनरसिंहायनमः तेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माश
यान्रंधयरंधयतमोग्रसग्रसॐस्वाहा अभयमात्मनिभूयिष्ठाः ॐक्ष्रौं ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्य
खलः प्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधियामनश्चभद्रंभजतादधोक्षजे आवेश्य
तांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारात्मजवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः
यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिद्ध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः १०

त्यजतु भूतानिचमिथः शिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रमुपशमादिकंभजतु नोऽस्माकमपिमति
रपिप्राकृतानांचमतिरहैतुकीनिष्कामास्तु ९ नः संगःक्वापिमास्यात् यदिकथंचित्स्यात् तर्ह्यगारा ६७
दिषुमास्यात् किंतुभगवत्प्रियेष्वेव अगारादिषुसंगदोषमाह यइति इंद्रियप्रियोगृहाद्यासक्तः १०

67A

संगते

भगवत्प्रियसंगे गुणमाह येषां भगवति याऽसौ संगाल्लब्धं मुकुंदविक्रमं स्तुतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशंतो
सेवमानानां पुंसां मनोगतोऽज्ञोमानसमलं हरति कथंभूतं विक्रमं निजमसाधारणं वीर्यं वैभवं प्रभावातिशयो
यस्य तीर्थं तु गंगादि मुहुः संस्पृशतां मलं केवलं हरति तं कोवैनसेवेतेत्यन्वयः ११ मानसमलापगमफ
लमाह यस्येति अकिंचना निष्कामा मनःस्थो हृदि भक्तिर्भवति ततश्च तस्य सर्वे देवाः सर्वैर्गुणै
र्धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र समागास्ते नित्यं वसंति गृहाग्रहासक्तस्य हरौ भक्त्यसंभवात् कुतो महद्गु

यत्संगाल्लब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसं हरत्यजोऽतः श्रुतिभिर्गतोऽगजं को
वैनसेवेतमुकुंदविक्रमं ११ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः हरा
वभक्तस्यकुतोमहद्गुणामनोरथेनासति धावतो वहिः १२ हरिर्हि साक्षाद्भगवान्शरीरिणामा
त्मा झषाणामिव तोयमीप्सितं हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं व
योवयसानुदंपतीनां ११ नतु हरिविमुखस्य गृहासक्तस्यापि लोके महत्त्वं दृश्यते
ति अत आह हरिरिति यथा झषाणां मीनानां मीप्सितं तोयमेवात्मा तेन विना
ना जीवनाभावात् महानपि प्रसिद्धोपि गृहे यदि सज्जेत तदा दंपतीनां मिथुनानां अल्पत्वं प्रसिद्ध व
यसैव केवलं यन्महत्त्वं तदेव तस्य भवति नतु ज्ञानादिना मिथुनेषु तेषु पूज्यमानेषु हीनेभ्यः पुंसां महत्त्वं बाल

भा.पं. यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वा अकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्यन्वयः प्रजा उपदिशति कीदृशं गृहं रजःसुखालोभोऽभिनिवे
टी. शः रजआदीनां मूलकारणं अतएव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्रवालं मंडलमविच्छेदो यस्मात् १४
६८ केतुमालेपि कामदेवस्वरूपेणास्त इति शेषः किमर्थमास्ते तत्राह लक्ष्म्या इति प्रजापतिः संवत्सरः सं
68

तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति १४ केतुमाले भगवान्कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः
प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितॄणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसं
ख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्विग्नमनसां विध्वस्ता व्यसवः संव
त्सरांते निपतंति १५ ॥

वत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः तस्य दुहितरो रात्र्यभिमानिन्यो देवताः पुत्राः दिवसाभिमानिनो देवाः
तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषा वर्षशतेन यान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्यानं गणना येषां षट्त्रिं
शत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितॄणां महापुरुषस्य महास्त्रचक्रेण तस्य तेजसा १५ ॥ ० ६८

68A एवं रममाणः स्त्रीणां नीदियाणि रमयते केन साधनेन रमयत्यत आह ग्रीवस्तु ललितया गत्या यो विलासस्तेन
विलसितेन रुचिरो हासो लेशो मंदस्मितं तत्सहितेनावलोकेन लीलान्वया किंचिदुन्नमितेन उन्नमित सुंदरो यद्भ्रू
उत्तंतेन सुभगं यद्वदनारविंदं तस्य श्रिया १९ तद्रूपं भिर्दिवमाधिष्ठानत्वभिरूपेन्ता २० सर्वैर्गुणविशेषैः प्रेश्य
वस्तुभि विलसितेनात्मनोक्तीकृत्य आत्मायस्य आकूतीनां क्रियाणां चितीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवा

ग्रीवस्तु ललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुन्नमितसुंदर
भ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रिया रमां रमयन्निंद्रियाणि रमयते १९ तद्भगवतो मायामयं रूपं परमस
माधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहःसु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चो
दाहरति २० ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चे चित्तीनां
तसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे
१ ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् २१
वमायादीनां विशेषाणां षोडशकलाय एकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणा यस्य छंदोमयाय वेदोक्त
मेधाय्याय अन्नमयायोपभोग्यत्वात् अमृतमयाय परमानंदाविष्कारत्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् स
तत्तद्विषयाणां इ हसे ओजसे बलाय तेजस्त्वात् २१ ॥ ॥०
या

भा.टी. नत्कामैनैवत्वसेवकत्वादंद्रकृतार्थोस्मि मून्यकामनयातत्वामर्चितोनपरिशर्मिमतोरथ्याःस्पृरित्याह
ही. स्त्रियइति स्वतएवहृषीकाणामीश्वरंपतिंमत्वात्वामाराध्ययाः स्त्रियोन्यंपतिंप्रार्थयंते पतिकामावा
९९ हिकारार्थंतत्त्वतेषुप्रसिद्ध तासामयन्यादीनितेपतयोनयान्तुशक्ताः २९ यतस्तेपतयएवतनभवंतीत्याह
69 सवाइति सचैवंभूतःपतिर्भवानेकएवनान्यःयोभवानात्मलाभान्यस्मधिकमन्यते इतरथान्याथा
नमस्त्वस्यनस्वंतत्वत्ता स्वतंत्रत्वानात्वेचपरंलेषगाणामिवमिथोभयस्यादित्यर्थः २० किंच तिष्ठ
स्त्रियो वैतेत्वाहृषीकेसंस्वतोह्याराध्यलोकेपतिमाशासतेन्यं तासांनतेवैपरिपान्यपत्यंप्रियं
धनायूंषियतोस्वतंत्राः २९ सैवपतिःस्यादकुतोभयःस्वयंसमततःपातिभयातुरंजनं सएक
एवेतरथामिथोभयनैवात्मलाभाद्धिमन्यतेपरम् २० यातस्यतेपादसरोरुहार्हणंनिकामयेत्
साखिलकामलंपटा तदेवरासीप्सितमीप्सितोर्चितोयद्भग्नयाच्ञाभगवन्प्रतप्यते २१
सभजतेःप्रार्थितापएवसैवकामाभवेति सकामभजनेनतकामितमात्रमनित्यंचेत्याह याःस्त्रीतस्योत्कल
तया स्वतेपादसरोरुहस्यार्हणंपूजामेवकामयेत् नफलांतरंसा स्त्राखिलेषुकामेषुलंपटासर्वान्कामा
न्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितःफलांतरमात्मसमर्पितःसत्वर्चितश्चेत् तर्हितदेवैकंरासि किंच यद्य
तः फलभोगात्तरमयांञ्चाया अर्चितोयोयस्याःसापतप्यतेदुःखंप्राप्नोति तदेवरासितत्तनित्य २१ ॥ रासि ९९
या

69A

नत्रुममाई्णेकृतः सर्वकामप्राप्तिः त्वमेव हि कामार्थिभिः सेव्यसे अतनप्याह मत्वाभयेत्रुसादयस्तथ्येनेकुर्वं
ति कथंभूताः ऐंद्रियेसुखेधीर्येषांते अलंकृमासः नयापिभगवत्पादपरायणाः इत्येमानविंदंति मत्क
हात्तविलसितानिविभूतीर्नत्वभंतरित्यर्थः यतस्त्वच्छेवहृदयस्याः सांद्रत्वत्परतंत्रत्वात्त्वदनुवर्त्तिनमेव।
विलोकयामिनान्यमित्यर्थः २१ इदानींतत्कृपांप्रार्थयते सत्यमिति यदुक्तंनैविनानकश्चिदुत्क

मत्वाभयेजेशासुरासुरादयः तपंतनउग्रंतपऐंद्रियेधियः ऋतेभवत्पादपरायणान्
त्वाई नमांविंदंत्यहमुह्यदयायतोजित २२ सत्यंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकराम्बुजंय
त्वदधायिसात्वतां विभर्षिमांलक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुरि
ति २२ स्म

र्षोर्थः सत्यं त्वद्विलिखपाय यत्कराम्बुजंसात्वतांभक्तानांशीर्ष्णि अथापिकृपयात्मयतं नैमापिशीर्ष्णि
येहीतिशेषः कथंभूतंवदितंसर्वकामवर्षित्वेनसद्भिःस्तुतं नचमयापितत्वालादरः यतः हेवरेण्य।
मांवहसि त्वंविभर्षि यद्देविविभ्रमेनतत् मयिकेवलमादरमात्रंभक्तेषुतुपरमाकृपा अतईश्वर।
स्यतवयन्मायायाईहितंतत्कोविनंकयितुंसमर्थः २२ ॥

भा.पं.
टी.
७०.
70

रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भ-
क्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति सत्त्वाय सत्त्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणो मुख्यात्मने २५ य इदं विश्व
ब्राह्मणादिनाम्ना विधिनिषेधालंबनभूतेन वशेऽनयत् उरुस्वनो वेदात्मको नादो यस्य नियमितवान्

ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नम
इति २५ अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः स ईश्वरस्त्वं य ख
इदं वशेऽनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियं २६ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हि-
त्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्य-
ते २७ ॥

सत्त्वमीश्वरः तथा च श्रुतिः तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानीति २६ न केवलं हिंसाद्योऽवशं नयति लो-
कपालत्वात् किं तर्हि तत्राह यमिति यत्त एव ज्वरो येषां ते हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं ज-
ङ्गमं स्थाणुः स्थावरं च यदत्र दृश्यते तत्किंचिदपि पातुं न शक्ताः सत्त्वमेव प्राणरूपेण पालकमीश्व- ७०.
रमेवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः नाग्रहीत्स नातः समतमश्च रमतमरसीत्यादि २७ ॥ ०

अवतारचरितमाह भवानिमां तोणीमयामनु नासहमत्सरितं धृत्वेत्यध्याहारः उर्मिमालावतिशल
याणंवेगेजसा उरुक्रमेनेविचरति यद्वा पानुमित्यस्यानुषंगः तोणीपानुक्रमते उत्सहतइत्यर्थः
पुनः अनः कीदृशीमोषधीनां वीरुधांचनिधिमाश्रयभूतां तस्मैनमः जगतीयः प्राणागणः स्वात्मने।
नियंत्रे २० नविद्यतमां तां प्रियतमां २२ अकूपाराय कूर्माय सर्वैः सत्वगुणैर्विशेषणीयस्य

सर्वसत्वगुणैर्नानार्णव उर्मिमालिनि तोणीमिमोषधिवीरुधांनिधिम् मयासहोरुक्रमतेज ओ
जसा तैस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमइति २० हिरण्मयेपि भगवान्निवसति कूर्मतनुंर्बिभ्राणस्त
स्यतत्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमंचानुजपति
२१ ॐनमोभगवते अकूपाराय सर्वसत्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणो
नमोभूम्नेनमोनमोवस्थानायनमस्ते २२ यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूप
रूपितं संख्यानयस्यास्ति अथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपि
णउपलक्षितंस्थानंयस्यवारिच
रत्वात् वर्ष्मणे वर्षीयसे कालानवच्छिन्नाय भूम्ने सर्वगताय अवस्थानाय आधाराय २३ निजमाय
यार्पितंप्रकाशितं एतद्दृश्यंस्वरूपं रूपंस्थूल पृथिव्यादिविशेषैर्बहुरूपयतः इत्यनुरूपितंबहुभिः रूपैःरूपितंयस्य
च संख्यानास्ति कुतः अयथार्थत्वात् उपलंभात् नहिमरीचिजलमेतावदिति संख्यातुंशक्यते अव्यपदे

भा॰पं॰ टी॰ ७१ 71

बहुरूपत्वं दर्शयंस्तस्य सर्वाकारव्यतिरेकमाह जरायुजेति द्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयस्त्वमेवैकः नन्वव्यति
रिक्तोस्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ३१ सप्रपंचनामरूपतन्निरासेन प्रणमति यस्मिन्निति असंख्ये
यानन्ता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्याकृतयश्च यस्य तादृशे यस्मिंस्त्वयि कविभिः कपिलादि

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियं द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वी
पग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ३१ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयं सं
ख्या यया तत्वदृशापनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय ३२ उत्तरेषु च कुरुषु भगवान्यज्ञ
पुरुषः कृतवराहरूप आस्ते तं च देवी हैषा भूः सह कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति ग
इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ३३ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्व
रावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ३४

भिरियं चतुर्विंशत्यादिसंख्या कल्पिता सती यया तत्वदृशा येन तत्वज्ञानेनापनीयते तस्मै तस्मै।
सांख्यसिद्धान्तरूपाय नमः परमार्थरूपायेति च ३२ एषा भूस्तमुपधावति हेत्यव्ययः ३३ मंत्रैस्तत्व
तो लिंग्यत इति तथा तस्मै यज्ञाख्यरूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपाय अतएव महाध्वरा अवयव
वभूता यस्य कर्मणा शुक्लाय शुद्धाय यज्ञानुष्ठाने त्रियुगाय कृतयुगे यज्ञाभावात् यद्वा कलियु ७१

[illegible] २४

71A

कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देहेषु मथनेन ईरितः प्रकटित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः २५
मथनमेव दर्शयन्नाह द्रव्यं विषयाः क्रिया इंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता
अहंकारः एतैर्मायागुणैः कार्यरूपैः लक्षितैः वस्तुत्वेन निरीक्षितो यश्चात्मा तस्मै अन्वीक्षया विचारेण
अंगैः यमनियमादिभि रतिशयात्मा निष्प्रपंचवती बुद्धिर्येषां तैः निरस्ता माया निमित्ता आकृतिर्यस्मात्तस्मै

यं सत्त्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसं मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो
गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने २५ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षि
तात्मने अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः २६ करोति विश्व
स्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः माया यथायो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो न
मस्ते गुणकर्मसाक्षिणे

२७ तदेवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति यस्येति तु जीवा
र्यैमीप्सितं मन्यता निच्छया मीलनात् योगात् स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादि स्वगुणैर्माया करोति न
स्या जडत्वेपीश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह यथा अयो लोहं ग्राव्णः अयस्कान्तात् सन्निधानाद्भ्रमति तदाश्र
यत्वं दर्शयितुमाह गुणानां कर्मणां जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै ते नमः २७ ॥

भा. पं. टी. ७२ 72 अवतारचरितमाह प्रमथ्येति यो जगतामादिःकरणभूतः सूकरं रूपं शिष्याः क्षोणीमग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे कृत्वा रसा
तलादस्माद् उदन्वतः प्रलयार्णवात् इभो गजः इव निरगात् ततश्च प्रतिगजं तल्यैदैत्यं प्रमथ्य यः क्रीड
न् स्थितः तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ३९ इतिभावार्थे पंचमे ऽष्टादशः १८ उक्तं विशेषे किंपुरुषे भारते चा

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः
क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुं ३९ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने ऽ
ष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुक उवाच किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीता
भिरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान्सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १
आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं
चेदं गायति २ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षिता
त्मने उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महा
राजाय नम इति २

वर्ण्येते सेव्यमेव कर्मभावम्भारते श्रेष्ठमेव च १ भर्तुश्चासौ भगवांश्च तस्य कथां २ आर्यलक्षणानि शील
व्रतं च यस्मिन् उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपासितो ज्ञातो लोको येन साधुवादः

साधुत्वप्रसिद्धिः तस्य निकषणाय निकषग्रावमव निवारणा
स्थानाय परमसीम्न इत्यर्थः २

७२

72A

श्रीरामंपरमार्थरूपेणनमति यदेकंवेदांतेषुप्रसिद्धंतत्त्वंत्वांप्रपद्ये कथंभूतंविशुद्धश्चासावनुभवश्चसए
वमात्रास्वरूपंयस्य विशुद्धत्वेहेतुः स्वतेजसास्वरूपप्रकाशेनध्वस्तागुणानांविक्रियाजाग्रदाद्यवस्थायस्मिन्
अनुभवमात्रत्वेहेतुः प्रत्यक्दृश्यपरत्वात् प्रशान्तं तत्कुतः अनामरूपं ननुवस्तुनएवंभूतस्यापिजीवस्येवात्र
सर्वविपर्ययोदृश्यतेनेत्याह निरहं अहंकाराभावान्नतथावैपरीत्यमित्यर्थः ननुश्रीरामस्यस्वरूपेणैव

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थं प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलं
भनंह्यनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ४ मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैव।
नकेवलंविभोः कुतोन्यथास्याद्रमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य
५

प्रतीयतेनेत्याह सुधियाशुद्धयाउपलभ्यतइत्युपलंभनं शुद्धचित्तेनब्रह्मसंस्थेनैवोपलभ्यतइत्यर्थः ४ क
थंतर्हिरामाद्यवतारत्वंनेत्याह विभोर्मर्त्यावतारस्तुरक्षोगणवधायतस्यमनुष्यादन्यतोऽवध्य
त्वात् नकेवलमेतावत् किंतु इहसंसारेस्त्रीसंगादिकृतंदुःखंदर्शयामितिमर्त्यानांशिक्षणंचशिक्षितार्थ
मपीत्यर्थः अन्यथास्वेस्वरूपेरममाणस्यजगदात्मनः सीताविरहकृतानिव्यसनानिकुतःस्युः ५

भा.वे. विषयासक्त्यभावेन व्यसनानर्हत्वमुपपादयति नैवेसभगवान् त्रिलोक्यांकामिसक्तः यतस्मात्मवतांधी
टी. राणामात्मारामहत्तमः अतोनस्त्रीकृतंमोहंप्राप्नुयात् नलक्ष्मणंचेतिदेवहूतेन श्रीरामं समंचयता विज्ञापि
७३ ते अयायानल्वपावध्यानश्यति नदेवहारिखिलंलक्ष्मणंतुवांमसमागान विक्तापयितुं प्रविष्टुनम्हयतो।
73 वसिष्ठवाक्यानन्यान तत्रनप्नुन्यनइत्यर्थः १ अतः श्रीरामाएवसेवैः सेव्यइतिनतस्यलोपहेतुः सत्कु

नैवेसयात्मात्मवतांमहत्तमःसक्तस्त्रिलोक्यांभगवान्वासुदेवः नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीत
नलक्ष्मणंचापिविहातुमर्हति १ नजन्मनूनंमहतोनसौभगंनवाङ्नबुद्धिर्नाकृतिस्तोष
हेतुः तैर्यद्विसृष्टानपिनोवनौकसः चकारसख्येवतलक्ष्मणाग्रजः २ सुरोऽसुरोवाप्यथ
२ वानरोनरः सर्वात्मनायः सुकृतज्ञमुत्तमं भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्
दिवमिति ३

तजन्मादि किंनुभक्तिरेवेत्याह नजन्मेति महतःपुरुषाज्जन्म महतःश्रीराम \
सेविवा सौभगंसौंदर्यंप्राकृतिर्जातिः यद्यस्माज्जन्मादिभिर्विसृष्टान्त्यक्तानपिनोवनचरान्वनपर्वतौल
क्ष्मणाग्रजोपिसखित्वेकृतवान् २ तस्मात्सुरोवाअन्योवायःकोपिश्रीराममेवसर्वप्रकारेणभजेत
सत्कृततमसत्यायस्यापिभजनेवहुमानित्वं यउत्तरान्कोसलान्योध्यावासिनः ३ ॥ ० ७३

73A उपचितै र्धर्मादिभिरात्मोपलम्भनं येन तत्तपश्चरति नचोपशमः इंद्रियाणां संयमः उपरमो निरहंकारता
आत्मवतामनुकंपयानुग्रहाय तस्यार्थमीश्वरत्वात् ९ भगवदनुभाव उपवर्ण्यते येन तं चरणोपन्यासं
वर्णैः मनोरूपसरति सेवते १० उपरतानात्म्याय निरहंकाराय ११ असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै।

भारतेपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पांतमुपचित धर्मज्ञान वैराग्यैश्वर्योपशमोपरमा
त्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपया तपोव्यक्तगतिश्चरति ९ तं भगवान्नारदो वर्णाश्र
मवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुप
देक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति १० ॐ नमो भगवते उपशमशीलायो
परतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मा
रामाधिपतये नमो नम इति ११ गायति चेदं कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोपि।
दैहिकैः द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्त विविक्त
क्षिणे असक्तत्वं दर्शयति अस्य विश्व
सर्गादिषु कर्तापि यो न बध्यते अहंकर्तेति न मन्यते विविक्तत्वमाह देहगतोपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादि
भिर्यो न हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्य द्रष्टुरपि सतो दृक् गुणै रागादिरूपैर्न दूष्यते न विक्रियते १२ ॥

भा.पं. योगकौशलं निरूपयन्योगं प्रार्थयते इदमिति त्रिभिः हे योगेश्वर हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुण्यं जगाद २३।
टी. मेवतन्न किं जन्मप्रभृति भक्त्या मरणकाले पुमांस्त्वयि मनो धारयेदिति यत्न कथंभूतः सन् उज्झितदुष्क
७४ लेवरं नदभिमानो येन २३ अन्यथा तस्य शास्त्राभ्यासादिप्रयासो व्यर्थ इत्याह ऐहिकामुष्मिककामेषु लं
74 पटो मूर्खः सन्नादिष्टयोगमिमं चिन्तयन् कुत्सितस्य कलेवरस्यान्यथा मृत्योः शोकेन तथाविद्वानपि

इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत् यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे म
नो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः २३ यथेहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु ध।
नेषु चिंतयन् शंकेत विद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् २४ न
त्वः प्रभो त्वकुकलेवरार्पितत्वन्मायया हंममतामधोक्षज भिंधाम येनाशु वयं सुदुर्भिदां वि
धेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति २५ ॥

सन् यः शोकेत तस्य यत्नः श्रम एव २४ यस्माद्विद्वेषोपि एवमेव दशा ततस्तस्मात् हे प्रभो अधोक्ष
ज त्वमेव नो योगं देहि कीदृशं त्वयि स्वभावं सहजं वासनारूपं येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुकले ७४
वरे अर्पितां अहंममतां आशु भिंधाम अनेन सुदुर्भिदां उपायान्तरैः सर्वथात्यक्तुमशक्यां २५ ॥

74A इलावृतवदस्मिन्नपिचवर्षेसरितःशैलाश्चसंति १६ नितंवप्रभवाःतदेभ्यःसंभूताः ७ आत्मनाचदेहेना

भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाःसंतिबहवःमलयोमंगलप्रस्थोमैनाकःत्रिकूटः ऋषभः कूटकः
कोल्लकः सह्योदेवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो वारिधारो शुक्तिमान् ऋक्षगि विंध्यः
रिः पारियात्रो द्रोणः चित्रकूटोगोवर्धनो रैवतकः ककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलःकामगि
ति रिरितिचान्येचशतसहस्रशः १६ तेषांनितंवप्रभवानदानद्यश्चसंतिह्यसंख्याताएतासामपोभार
त्यःप्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति ७ चंद्रवसाताम्रपर्णी अवटोदा कृतमा
ला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्ता तुंगभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदाव
री निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिंधुरंधः शोणश्चनदौ महान
दी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गो
मती सरयू रोधवती सप्तवती सुषोमा शतद्रुः चंद्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी
विश्वेतिमहानद्यः १८

मुपस्पृशंति १८ ॥ ॥

लब्धजन्मभिस्तैः पुरुषैः सात्विकादिरूपकृतेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयंते साध्यंते हि यस्मात् सर्वा
एव गतयः कर्मानुसारेण सर्वेषां भवंति यथावर्णं यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वादि तदनति
क्रमेणास्मिन्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति एतच्च कर्मादि वकुंसाधनं मे भवाभिप्रायेणोक्तं न त्वन्यत्रापि
ज्ञानाभावेन तदुपर्य्यपि वादरायणसंभवादिति देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् १९ अपवर्गस्वरूपमाह

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषना
रकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा एव सर्वेषां विधीयंते यथावर्णविधानमपवर्गश्चा
पि भवति १९ योसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनि
मित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसंगः

योसाविति अनात्म्ये आत्मनि भवमात्म्यं रागादि तद्रहिते अनिरुक्ते वाचामगोचरे अनिलयनेऽना
धारे अनन्यनिमित्तोऽहैतुको भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं यस्य कथं भवति नानागतीनां निमित्ते
योऽविद्याग्रंथिः तस्य रंधनं छेदनं तद्द्वारेण महापुरुषस्य पुरुषा विस्रंभभक्ताः तैः प्रकृष्टः संयोगो यदा २० ॥
॥ ० ॥

75A एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसाधनंगायंति अमीषांप्रभिः उतस्वित् अयंचस्वयमेवसाधनेतिनैवह
रिरेषांप्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात् भारताजिरेभारतांगणे भारतवर्षइत्यर्थः केवलस्पृहे
वयंतु नत्वमुकुंदसेवोपयोगिनृषुजन्मप्राप्तैर्लब्धं २१ स्पृहामेवाह किमित्यादि सप्तभिः दुष्करैः क्रत्वा।
दिभिर्नः फल्गुनाल्पच्छेनद्युजयेनस्वर्गप्राप्त्यानकिंचित्फलं कुतः यत्रनारायणपादपंकजस्मृतिर्नो

नृषु एतदेवगायंति अहो अमीषां किमकारिशोभनं प्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः येर्जन्मलब्धंन्
भारताजिरेमुकुंदसेवोपयिकंस्पृहाहिनः २१ किंदुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वाद्यु।
जयेनफल्गुना नयत्रनारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां
स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयोवरं क्षणेनमर्त्येनकृतंमनस्विनः संन्यस्यसंयांत्यभ
यंपदंहरेः २३ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाः नयत्रयज्ञेशमखामहो।
त्सवाः सुरेशलोकोपिनवैससेव्यतां २४

ति प्रमुष्ट प्रातिशयितानामिंद्रियाणामुत्सवात् भोगात् \
मुष्टाभूत् २२ क्षणमेवायुर्येषां वरत्वेहेतुः मर्त्येनापिदेहेनक्षणेनैवकालेनकृतंकर्मसंन्यस्यहरेःपदं
संयांतीति २३ अहोयत्रवैकुंठकथाःसुधानद्योनसंति तदाश्रयाः कथाश्रयाः महांतोनृत्याद्युत्स
वायेषुतादृशाः यज्ञमखावामहोत्सवाः ससुरेशस्यब्रह्मणोपिलोकोनसेव्यतां २४ ॥ ०

भा.पं. यमनुवृत्तत्वरयानिवृत्तिरिति आमा इति आनं वनदर्याः क्रियास्तन दर्यानिवृत्त्या गणिच तेषां कलापेन संभूतो योऽसौ गतिः अ ३
टी. पुनर्भूतायमोलाय वनौकाः इव वनौकसः पतितो गत्या लब्धकामुत्का अपि पुनर्यदि न सन्ति तेषां ननादि
७६ द्रोति नदि यथावध्यते नहुन २४ अतो भारतवासिनां भागमित्याहुः येषीति अयमनुष्टुन्निर्व्यामि ई ये
76 अयमनुष्टुन्निर्व्यामि इत्येवं भागरोनिक्रमेण यत्कृतेन कथं विधिना प्रकारेण मन्त्रेण च वस्तुनश्च पुरोगश

आमानुत्तानिविहिरये च जननवोत्तानक्रियाद्रव्यकलापसंभूतो नेव यन्तेरनपुनर्भूतायते भूयो वै
काद्वयानिवपने २५ ये अत्रत्या वर्हिषि भागयो देव निकमनिमिष्ट विपि मन्त्र वस्तुनः एकः श
यद्वा मम सिराद्वतोमुदारात् नाणनिशीर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नै
वार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं २७

भेदेन इष्टदेवतानामुद्दिश्य यत्कं निक्रमं च ममेदमिति निस्सीकृत्य यागानेनत्वमश्नातीत्यर्थः इत्यतिस्वादिनाम
भिवाद्वत आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोपि द्रविः २८ नयापिनिष्कामाः कृतार्थाः इत्याहुः सत्यमिति मार्थि
तः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यद्यस्मादयत्तो द्वनादं ननरं नरस्य
नाम्भवति ननु नार्थितं तस्य किमपि न दद्यादित्यागंकाह अनिच्छतामिच्छामनोनिच्छापिधानमा प
च्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति २७ ॥ ७६

76A

स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखोपभोगादवशेषितं
यत्किंचित्तेनाजनाभे वर्षे नोस्माकं जन्म स्यात् कीदृशं जन्म स्मृतिमत् हरिरेवमेव्यारन्यत्तुमधान

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनं तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म
नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति २८ शुक उवाच जंबूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ
हैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९
तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलो लंकेति
एवं तव भारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ३० इति श्री
भागवते पंचमस्कंधे जंबूद्वीपवर्णनो नाम एकोनविंशोध्यायः १९ ऋषिरुवाच अतः
परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते १ ॥

शुद्धं यन्नो हरिर्भजतां सुखं तनोति २८ इति भावार्थे एकोनविंशः १९ विंशे प्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमात्रस
हार्णवैः लोकालोकस्थितिं चांतर्बहिर्भागादिमानतः १ तावतालदविस्तारेणपरीहितिमायपरिवेष्टिताः १

भा॰पं॰ उपास्ते लिश्चति आकलय्य समर्प्य २ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव अन्ये च पर्वतानद्यश्च सन्ति स्वल्पाः संतीत्यर्थः
टी॰ मानसोत्तरस्य मेरुलोकालोकयोर्वेनेसतारिपि च द्वीपेषु वर्षाद्रिषः निर्येषलोकारा उभयतोत्थितसूत्रा इति गम्य
७८ ते अन्यथा सप्तभिः समर्षभागांशत्वाच्च वैसवे वर्षाणां शर्वादिक्रमो न स्य २ जलोपस्पर्शनेन विधू

77

जंबूद्वीपोयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जंबाख्येन प्लक्षोपि द्विगुणविशा | लवणोदधिरपि द्विगुणविशालेन प्ल क्षाख्येन १
लो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जंबूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्त
जिह्वः तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आ | जेभ्य आ ३
कलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममभयममृतमिति वर्षाणि तेषु गि
रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ३ मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति
वज्रकूटो ५ सेतुशैलाः अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यो यासां जलोपस्प
र्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतंगोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्श | स
नप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ४

तेरजस्तमस्त्येषां हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमं संदर्शनं रूपं येषां ते च ते प्रज ७८
ननं संततिर्येषां तेषाम् ४ ॥

77A

॥ भागवतटी: ७७ ॥

प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य विलोक्यं रूपं तेन सूर्यमीमहि शरणं व्रजेम कथंभूतं सत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारं त
ऋतस्य अनुष्ठीयमानो धर्मः सत्यस्योच्यमानो धर्मः ब्रह्मणो वेदस्य कस्य अमृतस्य शुभफलस्य मृत्योः अशु

प्रत्नस्य विष्णो रूपं ते सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ५ वि
गीनामुपदिष्टो यं मन्त्रो व्याख्यायते ६ प्लक्षादिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धि
र्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा
तथा द्वीपोपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः परिवृङ्क्ते यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षा
यामा ७ यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छन्दस्तुतः पतत्रिराजस्य सा द्वीपहूतये उपल
क्ष्यते ८ तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्य
भजत् सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति तेषु वर्षाद्रयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनु
मतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ९ तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुन्धरेषन्ध
रसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ११ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः

भफलस्य १२ स्वपार्श्वे मितिरुक्तमा द्विगुणविस्तारः अन्यादिष्क्रतेः छन्दोभिः स्वावयवभूतैः श्रीविसं स्तो नीति छन्दः।

[Margin:]
ग्रंथ: प्रजानां सर्वासां राजा सोमो न आस्त्विति १२
ऽः सन्तु तस्य द्वीपस्य हूतये व्यपदेशाय ८ ११ स्वरश्मिभिः ग्रंथः
ज्ञातः सोमो नो राजा अभिमुखो भवतु हूतस्य पाठन विवहया

एवंसुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृतः कुशद्वीपस्तस्यांतस्थः स्वशष्पाग्राणि अतिकोमलशिखाः तेषां रोचिषा १२ १९ हे जा
तवेदः त्वमासां तान्परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि यतो देवानां यज्ञेन पुरुषं होमेव यज अंगानां नाम्नादन्नमे

एवं सुरोदाद्बहिः तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तंबो देवकृ
तस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति १३ तद्द्वीपपतिः प्रैयव्र
तो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः पुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत वसुवसु
दानदृढरुचि नाभिगुप्त स्तुत्यव्रत विविक्तनाम देवनामभ्यः १४ तेषु वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चा
भिज्ञाताः सप्तैव बभ्रुः चतुःशृंगः कपिलः चित्रकूटो देवनीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति रसकु
ल्या मधुकुल्या मित्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति १५ यासां पयोभिः
कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवंतं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन य
जंते १६ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोसि हव्यवाट् देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजेति
१७ तथा घृतोदाद्बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतो
देन यस्मिन् क्रौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते १८ योसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुं

जो... नितंबं पर्वतस्य मध्यः उपक्लृप्तो वेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतोदेन १९ गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रहरणेनायुधेन।

78A

स्वेयंभगवान्ज्ञानीपरमकल्याणयशोस्य २०. २१ आपोमयमप्मयं २२ हेआपःपुरुषवीर्याः ईश्वराल्लब्धसा
मर्थ्याःस्थभवथ अतएवभूर्भुवःस्वः त्रैलोक्यंपुनंत्यः ताभवंत्योनोस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वतां भुवःश॥

तस्मिन्नपिप्रियव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिः स्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्था
दान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरमकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमु
पजगाम २०. आमोमधुरुहोमेघपृष्ठःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुताः
तेषांवर्षगिरयः सप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताः शुक्लोवर्धमानोभोजन उपबर्हिणोनंदोनंदनः
सर्वतोभद्रइति २१ अभयामृतौघाआर्यकातीर्थवतीरूपवतीपवित्रवती शुक्लेति
यासामंभःपवित्रममलमुपयुंजानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेव
मपांपूर्णेनांजलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याःस्थपुनंतीर्भूर्भुवःस्वः तानःपुनंत्वमीवघ्नीः
स्पृशतामात्मनाभुवइति २३ ॥

रीराणिपुनंतु यतआत्मनास्वरूपेणैव अमीवघ्नीःपापेभ्यः २२ ॥ ॥ ०

भा॰पं॰ ह्योमंत्रोयसः सप्तवोरुकेयस्य पर्णोऽन्यनः स्वरस्यधांनिवर्हिर्मृत्युस्पशीति सत्याकोनामसृतः २४ २५
टी॰ एवंपुरस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन दधि
७९ मंडोदेनपरीतोयस्मिन्शाकोनाममहीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्य हमहासुरभिगंधस्तंद्वी
79 पमनुवासयति तस्यापि प्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिः सोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपु
त्रनामानि तेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमान धूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधा।
रसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन् स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश। २५ एते
षांवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्च सप्तसप्तैव ईशानउरुशृंगोबलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो
देवपालोमहानसइति २६ अनघायुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निं
जधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतं वाय्वात्मकंप्राणा।
यामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिनायजंते २८

२५ २७ २८ ॥ ॥ सत्यव्रत

यात्मकेन्नुभिः प्राणादिवृत्तिभिः २९ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानि यस्य त
त् देवा नामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० ३१ ब्रह्मरूपिणः कमलासनमूर्तेः सकर्मके
भ्रूतेः प्रविश्य भूतानि योऽविभर्त्यात्मकेन्नुभिः अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नोऽयद्वशे स्फुटमिति २९ ए
वमेव दधिमण्डोदात्परतः पुष्करद्वीपः ततो द्विगुणायामः समन्ततः उपकल्पितः समानेन स्वादूदके
न समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन्बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कम
लासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्या
दाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः यत्र च तत्सृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरि
ष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ३० तद्द्वीप
स्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स
स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणा।
ऽऽराधयन्तीदं चोदाहरन्ति ३२ यत्तत्कर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं जनोऽर्चयेत् एकान्तमद्वयं शान्तं त
णत्र्यस्तलोकादिसाधनेन कर्ममयं कर्मफलरूपं ब्रह्मलिंगयते यस्मात् एकस्मिन्नेव परमेश्वरेऽन्तो निष्ठा

श्रीमद्भागवतटीकायां ५ ५९

पंचमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ५९

भा॰पे॰ ततः शुद्धोदात्परस्मात्लोकः सूर्यालोकवान्देशः अलोकस्तद्रहितस्तयोरन्तरालेमध्ये तयोर्विभागा।
प्रमित्यर्थः २८ ततः परस्मादिन्द्रकेतदेवकिंपतानारेणात्यपेक्षयातदेवीर्नंनो भूमिमाह यावन्मानसो
टी॰ त्तरे मेरोर्यावत्तरं सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटिपरिमितेनावनीभूः शुद्धोदात्परतोऽस्ति तत्रचप्राणिनोपि स
८॰ न्ति ततः काञ्चनीभूमिरन्यालीत्यर्थः सोचैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिताज्ञेया एव

40

ऋषिरुवाच ततः परस्माल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तरालेपि परित उपक्रमः
२८ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं तावतीभूमिः काञ्चन्यादर्शतलोपमायस्यां प्रहितः पदार्थो न। न्य
कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् लोकालोकसमाख्यायदनेनाचले
न लोकालोकस्यान्तर्वर्तिनावस्थाप्यते २९ इति

हिमवति मेरु लोकालोकयोरन्तरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एतदेवपौराणे
स्पृष्टं कोटिद्वयविंपञ्चाशल्लक्षाणि चततः परे पञ्चाशच्चसहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ततो हेम
मयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परमिति अत्र च दशकोटित्वा।
त्सलोकभूम्यास्तद्दर्शेत्या सर्वसत्त्वपरिहृतेति देवव्यतिरेकेणज्ञेयं देवानां क्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् २९ २०

80A

लोकत्रयसंस्थानोपरितोमर्यादारूपोविहितः यस्मात्तन्निबंधकात् सूर्यग्रहादियेषां ध्रुवोपवर्गांतोयेषां ग्रा
वितत्वानाः समेतात्प्रकाशयंतः परतोगंतुंनशक्नुवंति तावदुन्नतिर्देहनमुत्सेधः तदनुरूप आयामश्चवि

सलोकत्रयांतोपरितिर्दर्शितोविहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणा
नांगभस्तयोः वीचीनांत्रिलोकानां वितत्वानां नकदाचित्परतो भवितुमुत्सहंते
तावदुच्चत्वायामः ३७ एतावांल्लोकविन्यासोमानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितःसत
पंचाशत्कोटिगणितस्यभूलोकस्यतुरीयभागोयंलोकालोकाचलः ३८ तदुपरि
ष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशितायेद्विरदपतयःऋषभः
पुष्करचूडोवामनोऽपराजितइति सकललोकस्थितिहेतवः ३९ ॥७ य

कविभिः ३
सार्द्धद्वादशकोटिरु
न्नतायामः ४

लोकोयस्यध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात् त्रिलोकीमर्यादाभूतस्तथ्यः ३७ सोयंतलोकाचलः तुरीयभागःच
तुर्थांशः सार्द्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकतःइतिद्रष्टव्यं ३८ अष्टास्वपिदिक्षुयेपिनिविशितानातेष्वासते ३९ ॥

भा. पं. तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां महेन्द्रादीनां च विविधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवानास्ते।
टी. स्मिन्नास्त इत्यन्वयः किं कुर्वन्नात्मनः स्वरूपं विशुद्धसत्वं तत्सन्धारयमाणः आविष्कुर्वन् कीदृशो धर्मज्ञा
४१ नाद्यष्टमहासिद्धय एवोपलक्षणानि यस्य स तत् दोर्दण्डैरुपलक्षितैः स च महाविभूतेः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेक

तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान्परमहापुरुषो
महाविभूतिपतिरन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्ष
णो विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्भुजदण्डैः
सन्धारयमाणस्तस्मिन्गिरिवरे समन्तात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ४० आकल्पमेवं
वेषं गत एष आत्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः ४१

एवम्भूतोऽसौ समन्तादास्ते ४० अन्तर्यामिणोऽनन्तस्यैवैकं रूपं किन्तर्ह्यन्यद्दिः समन्तादवस्थाने।
हेतुमाह तस्यार्थस्त्वयमेव व्याचष्टे आत्मनो योगमायया विरचिता विविधा लोकयात्रा तस्या गोपी। ४१
थाय रक्षणाय च एष भगवानेवम्भूतमाकल्पान्तं वेषं गतः लीलया सदास्त इति समन्तादास्त इत्यन्वयः ४१

81A

अनेकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्द्धद्वादशकोटयः ततो लोकालोकात् अलोकाद्धा परस्ताद्धिमुद्दोद्धितपु
त्रानयनेः तैनस्य श्रीकुलेन प्रदर्शितं ४२ विस्तारेणोक्तं ब्रह्माण्डमानं सर्वतोपि निरूपयति अण्डमध्या
तः किं तन्मध्यतरस्य द्यावाभूम्योः रवीन्तरकपालयोर्यदन्तरं मध्यस्थानं सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः

योर्नविस्तारएते नह्य लोकपरिमाणं च व्याख्यातेयद्दृष्टिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्यो
गेश्वराणां त्रिविमुद्राम्मुदाह इति" अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरं सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये
कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ४३ मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ
इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भवः ४४ सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा स्वर्गापवर्गौ नर
काः सौकांसि च सर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधां सर्वजीवनिकायानां
सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ४६ इति श्रीभागवते पंचमस्कन्धे भुवनकोशवर्णने विंशोऽध्यायः २०

४३ अण्डमध्यावस्थानेकारणं तन्नामनिर्वचनेनाह मृते अण्डे चेतने एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मान्निविष्टः ४४
किं च सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः खं मन्तरिक्षं भिदा अन्योपि विभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौकां
सि अतलादीनि ४५ उपासनार्थमाह देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ४६ इतिभावार्थे।

एवमध्याग्रविशोध्याभ्रमण्योरनिरूपिता ततः परं स्फुटमण्योरपालनं त्रिभिः कथ्यते १ एकविंशेरवेः कालश्च
क्रोशाभ्रमतीत्वरं स्वगत्याग्निभिरंशौरैर्लोकयात्रा निरूप्यते एनाविविविम्बलोतकोटसः पंचाशत उस्येन
पंचविंशति द्विरलयोर्मध्ये पर्येकस्थमानेन परस्माना नम्रपदिक्षेपनेन तद्वत् नेत्रनेशानयोर्मध्येन दुर्मेसयितेय
स्फुटः एतावानेव भ्रवलयस्य समविंशेषः प्रमाणेलनतणनेव्याख्यातः एतेनहिद्दिवोमेउलमा
चेतहिद्रउपदिश्यति यथाहिद्दलयोर्निष्पावादीनां नेत्रनेत्रानरितनउभयसंस्थिते १ एतन्मध्य
गतो गवासप्तनापतिस्मयनः प्रातपेन त्रिलोकीर्थपन्यवभासयन्त्यास्मभासा सप्तष्ठउदगायनदक्षिणा
यने वैषवतसंज्ञाभिर्मार्गेषु षोडश समानाभिगतिभिरारोहणावरोहणसमावस्थानेषु पत्यासवनम।
भिपद्यमानो मकरादिषु तिसृषु होराद्वाणिदीर्घवृद्धस्वसमानानि विधत्ते यदामेषतुलयोर्वर्त्ततेतन
दाहोरात्राणिसमानभवंति यदावृषभादिषु पंचसुचराशिषु चरति तदाहान्येववर्धन्ते ह्रसंतिच।
नाभ्यामृभयतःसंस्थम् मासिमासेकैकाधरिकारात्रिषु यदावृश्चिकादिषु पंचसुचरति तदाहोरात्राणि
१ उदगयनादिमसेनाभिमेदहति प्रसमगति भ्रियंथाकालमारोहणाहिस्थानेषु अवरोहणाय अभिपद्यमानो मक
रादिषु होरात्राणिदीर्घवृद्धस्वसमानानि विधत्ते तन्मुपचयपति यदेति अत्रंगतेवैषम्याभावात्समानीनुक्तंसर्वे
यासास्वेकस्येवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवाह्नोवृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथापि राशयो भवत्या।

82A नावदृष्टिह्रासकालमाह यावदिति एवंमहादिग्गनिभिः १ नवकोटयइति मेरोरुभयतोमानसोत्तरस्या ८५
नविस्तारेणपंचदशलक्षाधिककोटिपरिमितेनेदंपरिमंडलमानमुक्तंभवेत् एवंपंचदशाभिर्घटिकाभिरि
त्यादिष्वपिवेदितव्यःकाष्ठाप्रमाणानिवक्ष्यन्तेतत्स्थानमुक्तंभवेत् अत्रापिविनोविशेषः पुराणान्तरादवगन्तव्यः तत्राशे
हणादिस्थानानि वायुपुराणोक्तानि सर्वेग्रहाणांवीथ्यवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजरद्गवम
ध्यंतेष्वैरावतमुत्तरं वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिहतत्त्वतइति तदेवंमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयस्य
प्रत्येकंवीथीत्रयेणत्रिधाभिद्यते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तर।
यावद्दक्षिणायनमहानिवर्धतेयावदुदगयनंमानत्रयः २ एवंकोटयएकपंचाशल्लक्षाणिचयो नव
प्ति जनानांमानसोत्तरगिरिर्वलयाकारेणस्थितस्तस्मिन्नैन्द्रीपुरी एवंमेरोर्देवयानीनामदक्षिण
मार्गेवीथीत्रयं आर्षभीगोवीथी जारद्गवीचेति एषुवनेमध्यममार्गेवीथीत्र तोयाम्यासंयमनीनाम·
यं अजवीथीमृगवीथी वैश्वानरीचेति दक्षिणमार्गेवीथीत्रयं तदप्युक्तंतत्रैव अश्विनीकृत्तिकायाम्या
म्यानागवीथीतिशब्दिता रोहिण्यार्द्रामृगशिरोगजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैराव
तीस्मृता एतास्तुवीथयस्तिस्रउत्तरोमार्गउच्यते तथाद्वेचापिफाल्गुन्यौमघाचैवार्षभीमता हस्तश्चित्रा
तथास्वातीगोवीथीतिशब्दिता ज्येष्ठाविशाखानुराधावीथीजारद्गवीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रोमध्यमो

भा.पे. मूलाषाढोत्तराषाढाश्रवणाख्यजवीथ्यभिजिद्धिता ध्रुवांशाचधनिष्ठाचमार्गीशानभिषस्तया वैश्वानरीभाद्रपदेरेवती
री. चैवकीर्तिता एतास्तवीथयप्रलिप्तदक्षिणोमार्गउच्यतेनेति याम्याभरणी आग्नेया अदितिर्देवताकाष्ठा
८२ नर्वहः मार्गीमृगवीथी एवंस्थितेउत्तरायणे ध्रुवेणपूर्वगातककोटिनिबद्धवायुपाशाहृया कर्षणेरथ
83 स्यारोहणं तदाभ्यंतरमंडलप्रवेशोगतिशैघ्र्यं चैत्याहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवतेतुपाशसाम्यात्समाव
स्थानेमध्यममंडलप्रवेशोगतिसाम्यंचैत्यहोरात्रयोःसाम्यमिति तयाचपुराणांतरे मृकृष्यतेयदातो
१ ४ चमोघचेतिदिनवृद्धिःरात्रिह्रासश्च इतिलायनेच पाशमोक्षणात्दक्षिणेवहि मंडलप्रवेशोगतिशैघ्र्यं २४ टी.

पश्चाद्धाराणिनिद्रावतीनामउत्तरतःसौम्याविभावरीनामततास्तदयमध्यान्हास्तमय
निशीथार्धानीतिभूतानांप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशं ५

ध्रुवेणसमधिष्ठितोसभ्यंतरतःसूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनःरश्मिमुखेनतु तेषैववा
ह्यतःसूर्योभ्रमतेमंडलानिवेति तदेतदुक्तं एषामेषतुलयोरित्यादिना उदयास्तादिकंवक्तुमाह त
स्मिन्नसोत्तरमेरोः इर्ववतैन्द्रीपुरीमुपदिशंतीमनुपेयः तासुपुरीषुउदयादीनुपदिशंति चतुर्दि
शमुपदिशमित्युक्तेः येमेरोर्दक्षिणदेशेतेषांमैन्द्रीमारभ्यसूर्योदयः येपश्चिमेतेषांयाम्यामारभ्य येउत्त
रेतेषांवारुणीमारभ्य येपूर्वेतेषांसौम्यादारभ्य ५ ॥ ० ८३

83A तत्रस्थानां मेरुस्थानां येनेति नक्षत्राभिमुखेन याम्यगत्या मेरुं वामतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्तेन प्रवहाख्यवायु
भ्रामणात्प्रागन्योनिजक्रमवशात्प्रत्यक् इदं तिर्यक्तः करोति अतश्चक्रगतिवशाद्दक्षिणदिग्गतो भूसलग्नस्यैवा
दर्शनमुदयः आकाशमारूढस्यैव दर्शनमस्याङ्गः भूमिं प्रविष्टस्यैवादर्शनमस्तमयः ततो नीवदूरगामा
नैनिशीयइति सम्बुद्धतीरस्यदर्शनाच्च अङ्गो वा पश्चिमानरूढेस्यापः स्नायं प्रविशन्तीति ष्कृतिश्च वहारो वहा
च

तत्रस्थानां दिवसमध्यं गत एव सदादित्यमस्तमितमप्येनां लंदक्षिणेन
करोति ॥ ५ ॥ यत्रोदेति तस्य हि समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ॥
च

तः तदुक्तं वेष्टवे उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु सम्मुखे दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च येर्येयद्
यः श्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमयो रवेः नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व
दा सतः उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयं विकोणौ द्वौ
विकोणस्थस्तीन्कोणाद्द्वे पुरे तथेति अतएव तत्रैवोक्तं सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः इति यतो
यत्रयः पश्यति मेरुं तस्य प्राचीनस्य च वामतो मेरुर्लक्षमीति ॥ ६ ॥

प्यं ऋतेः

त्याद्दर्शनात्सोमादीनामेव नत्स्याद्धि ३

मा॰पे॰ प्रयोक्तमुद्द्यालँनाय नियमं रक्षीयति यत्रोद्देशोत्मादिना संप्रेद्ध्नस्वेदेद्भोमेन प्रस्थापयति निशीथे कुरोति ये
टी॰ नमन्नुपयेपरनप्रस्थापे समानसूत्रस्याः ७ साधिकानि पंचविंशति सहस्राधिकानि ८ सहवासे हेवयय
२८ पिवल्तनः स्वंयस्यापि नद्दैवैः सैद्देवोदयास्तमयो नयापितस्यानत्सादिन्यमुक्त २ त्रयीमयाद्त्याग्नुपास

पत्रक्षत्रनसंद्रेनाभिनपतितस्येद्दषसमानसूत्रनिपाते प्रस्थापयति नत्रगतं नपश्यंति येन स
मनुपश्येरत ७ यद्दैवेयाः पुर्याः प्रचलते पंचदशावरिकाभिर्यास्याम्यपाद्कोटिद्वयं योजना
नां सार्धं द्वादश लक्षाणि साधिकानि चोपयाति ८ एवं नत्तोवारुणीं सौम्यां मैंद्रीं च पुनरन्यथा
ये च ग्रहाः सोमाद्योन्नतैः सहज्योतिश्चक्रे समभ्युद्यति सह वा निम्रोचति ९ एवं मुहूर्तेन
चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरोरथः त्रयीमयोसौ चतसृषु परिवर्तते पुरीषु १०
यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समामनंति यस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मा
नसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ११

३
वायं १२ द्वादशमासात्मकस्य परस्मृतवोनेमयोयस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयोयस्य कृतेनदृनाभा
गोयस्य मानसोत्तरगिरौ लक्षाहाउपरिवायुवद्भूमाविनिद्दृष्टव्या चक्रवालावडुद्धिनमितिमेंनवत्प्रमन्य

धाश्च तमतोऽधिगच्छति सर्वावस्थासु वर्तमानस्य पातयति ॥
सा तत्सा तस्माद्गतेः नरक्लेशान्नरा त्यजति
२८

84A तस्मिंश्च वैताढ्ये च क्रमेण ते कृतमूलः निवद्धेवैविभागः प्रथमात्तोमेखमानस्रोनरायनः साईसमलताधिक
साईकोटिप्रमाणाः तस्मिन् रीप्रमानेनसाईसमविशाल्लत्तमाणेन धवेकृतोऽस्युपासेन विवद्धउपरिभागो वा
यस्य ११ नीरः उपवेशास्थानगायश्चादिक्षुद्रो नामानः अरुणोनयोजिताः सनोदेववहेति १२ पृष्ठस्था

तस्मिन् वैताढ्ये कृतमूलो द्वितीयोत्तस्तरीयमानेन समिनः तैलंयशत्तवद्धवेकृतेन्यपरिभागः १३
रथनीउस्तुघरविंत्तत्तयोजनायनः तुरीयभागविशालस्तावानरविरथयुगोयवरयाद्धेदेना
मानः समास्तायोजिनतावरेति देवमादिंश्य पुरस्तात्सविनरकणाः पश्चाच्चनियुक्तः सोन्येकमे
णकिलाले १४ तयावालविल्याकृषपोगेशपर्वमावाः घांहिसहस्राणिपुरतः सूर्यस्तवा
कायनियुक्ताः संस्तुवंति १५ तयान्येकृषयोगंधर्वा यस्रसोनागागामणयोयातुधानादेवाश्चान्ये ⸗ नानानामानं
कैकसोगणाः समचतुरं सामासिभगवंतसूर्यमात्मानंरथदेनामानः रथकृसंमिहेउपासते
माति
तस्मिन्नोपियस्थानसमयद्युतिवशाले यद्धायनसूर्यस्यपुरः तस्येवपश्चिमत्वान्यथादिन्युतके अपस्थाने ⸗
चवादुत्तोक समासत्तपद्धेदासिवद्धैनेवामतोरविविचक्रपत्तनिवद्धानिचक्रेवातः समादिन इति ⸗
१६ सत्तवाकायस्वभाषितायं १७ एकैकस्याश्चतरेशहद्धगाः समगणाः सततोमासिमासिसुपासतेइत्यन्व ⸗

भा॰पं॰ गव्यूतिः क्रोशद्वयं सगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा १९ इति पंचमे एकविंशः २१ द्वाविंशे सोमशुक्रादेः स्था
टी॰ नमाहोन्नतोन्नतं तत्तच्चक्रानुसारेण राशिष्वाविष्टनयानृणां १ राशीनामभिमुखं प्रदक्षिणं च उपवर्णितं स
८५

85

ततोनंतरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमंडलं भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोज
नानि स भुंक्ते १९ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलरथ
वर्णनं नामैकविंशोध्यायः २१ राजोवाच यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षि
णेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचलितं चाप्रदक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं
कथमनुमिमीमहि १ स होवाच यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां
पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षिते
न कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादी
नां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रांतरे राश्यंतरे चोपलभ्यमानत्वात् २

व्येन चलनं दक्षिणेन कथं नीतिवदतः अमुष्य वयं कथमनुमिमीमहि एतत्कथं तत्र्यामाविरुद्धत्वादि
त्यर्थः १ चक्रवशात्तस्य तत्प्रगतिद्वयमविरुद्धमिति परिहारार्थः २ ॥ ८५

85A तेन तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः शास्त्रस्य निमित्तभूतमात्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानः वि।
तर्क्यमाणः यथोपजोषं यथाकर्मभोगं ऋतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषा
स्त्रय्या आम्नातैः कर्मभिरिष्टादिरूपैर्योगवितानैश्च ध्यानादिभिर्नित्यं सिद्धरूपेण यजन्तः ४ सप्तस्वर्गान्या

साह्ना स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं क
विभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिष्वृतुषु यथोपजोषमृतुगुणा
न्विदधाति ३ तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातै
र्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोऽञ्जसा श्रेयः समधिगच्छन्ति ४ अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथि
व्योरन्तरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादश मासान्भुङ्क्ते राशिसंज्ञान् संवत्सरावयवान्मासः प
क्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशन्ति यावता षष्ठमंशं भुञ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते सं श्रीं
वत्सरावयवः ५

मासादिव्यवहारकारणमित्याह स एष लोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरन्तरेण
मध्ये यन्नभोवलयमन्तरिक्षं तेन समध्येय कालचक्रं तद्गतः राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञा येषां चैत्रादिसंज्ञा
न् चान्द्रमासानां मासमाह पक्षद्वयं मास इति चान्द्रमानेन सपादर्क्षद्वयं सौरेण दिवानक्तं च
अहोरात्रमिति षष्ठमंशं राशिद्वयं ५ ॥ ०

भा॰टी॰ ९ मेरुलाभ्यांसहस्रंभुंजीतसहस्रसहितस्संपदः यदामुक्तप्रलिप्तिदिसंक्रान्तिर्भवतितदासौरचंद्रयोर्मासयोर्युगपदुत्क्रमो
टी॰ भवति संवत्सरः ततः सौरमानेनवर्षेषुषट्दिनानिभवन्तिवर्धन्तेच चंद्रमानेनषट्ह्रसन्तीतिद्वादशादि
२९ नव्यवधानातुभयोरप्यर्ध्यापद्धावोभवति एवंपंचवर्षाण्यतिगच्छन्ति तन्मध्येद्वौमलमासौभवतः न
86 ने अथचयावताद्वैतेनभोगीव्याप्यचरतिकालमयनमावर्तते ९ अथचयावन्तोभोमंडलस
हयाखाश्रयिवोमंडलाभ्यांकालेनसहस्रंभुंजीततेकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिदावत्सरमनु
वत्सरमुद्वत्सरमितिनिभानोमीयपोच्छसमगानिभिःसमामनन्ति ७ एवंचंद्रमाअर्कगभ
स्तिभ्यउपरिष्टात्लक्षयोजनउपलभ्यमानोःकंसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमासभुक्तिंसपा
दर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथचापूर्यमाणाभिश्चक
लाभिरमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितॄणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वा
न्वानः सर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ९ ॥
ततःपुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति तदेवमन्तान्तरभेदेनसंवत्सरादिपंचकंसमामनन्ति ७ सोमादीनामपि
स्थानंकार्यंचाह एवंचंद्रमाइतिअर्कगभस्तिभ्यःमंडलरूपेभ्यःसपादर्क्षाभ्यांसमासाद्दिनद्वयेन ८ २९
सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणःअन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवइत्यर्थः ९ ॥

नदेवार्द्ध पक्षइति ९ दक्षिणेनैवव्रजन्तेषां एवमार्गेति संलीनत्यर्थः कालायनेकालचक्रे उत्तराषाढाद्य
वणसंयोरभिजित्व तत्तंत्फलविशेषाण्यं प्यत्कल्पितंतेनसह तथाचस्मृतिः अभिजिन्नामनक्षत्रंउपरिष्टाद
षाढानामधस्तात्श्रवणायाइति १० पुरतः सूर्येणाभोत्समाणोनक्षत्रेषुपश्चाद्गते सहैवभ्रम्यमानेनचारेणक

यएषषोडशकलः पुरुषोभगवान्मनोमयोन्नमयोमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृ
पवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति ९ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतोनक्षत्रा
णिमेरुंदक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः १० ततउपरिष्टादुश
नाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतः पश्चात्सहैववार्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चर
ति लोकानांनित्यदानुकूलएवप्रायेणवर्षयंश्चारेणानुमीयते सवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः ११
उशनसाबुधोव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतोबुधः सोमसुतउपलभ्यमानः प्रायेणशुभकृ
द्यदार्काद्व्यतिरिच्येततदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १२

मस्यनक्षत्राद्यतिक्रमेणवृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनंतस्मात्ग्रहात्उपशमनइति ११ बुधोव्याख्यातः पुरतः प
श्चातसहैववाक्यनीति किंचिद्विशेषंचाह ततइत्यादिना आशंसतेसूचयति १२ ॥

ना

भा॰पं॰ टी॰ २०

87

श्च वंशः उः वक्रः यदि न वक्रेणाभिवर्तेत तर्हि त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैर्यदि वक्रः स्यात् १४ १६ १७ इति।
पंचमस्कंधे द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्राश्रयं ततः शिशुमारस्वरूपेण हरेः संस्थितिरी॰।

तत ऊर्ध्वं मंगलोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानः त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वाद
शानुभुंक्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोज
नांतरगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात्प्रायेणानुकू
लो ब्राह्मणकुलस्य १५ तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनैश्चर एकैकस्मिन्राशौ
त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशां
तिकरः १६ तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनांतर उपलभ्यंते य एव लोकानां शमनुभावयं
तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमंति १७ इति श्रीपंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रवर्णने द्वाविंशः २२

शुक उवाच अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदंति यत्र
ह महाभागवतो ध्रौव औत्तानपादिरग्निनेंद्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः स
बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः १
चाने १ यत्तस्मिंद्रविष्णोः पदं यत्र ध्रुव उपास्ते तिष्ठतीत्यन्वयः समकालमेव युज्यंते इति तयोर्न तत्र इवे॰ १ २६

87A मेढीस्तंभेबद्धा यथाक्रमणपशवो बलीवर्दाः कर्मसारथिः महाग्रहा येषां ३ ईश्वराधारत्वात्पतनशंकैव
नास्तीति वक्तुमतो नाम प्राह केचिदिति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं योगधारणायां स्थितमिति शेषः ४ लां

सहि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां
स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते यथा मेढीस्तंभ आक्रमणपशवः संयोजिता।
भिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंति २ एवं भगणा ग्रहादयः एतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेन का।
लचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पांतं परिचंक्रमंति नभसि यथा मेघा।
श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तंते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः क
शुचि र्मनिर्मितगतयो न पतंति ३ केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योग
धारणायामनुवर्णयंति ४ यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य
लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्ते।
कुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानि तु।
सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसंनिवेशस्य पार्श्वयोरुभयो

गलेत्वग्राद्यो भागे उदगयनानि स्थापि
तानीति पुनर्वस्वंतानि चन्द्रदशा दक्षिणायनानि पुष्यादीनि उत्तराषाढांतानि चन्द्रदशा वामपार्श्वे ५ ॥

८

भा.पे. नदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयति पुनर्वसुपुष्यादित्यादिना पुनर्वसुरुदगयनांतर्गतं पुष्योदक्षिणायनस्था
टी. वं आर्द्राश्लेषेनयोर्नितरेनेष्युभिजिदुत्तराषाढेउत्तरदक्षिणायनयोरायनतत्रेश्रवणपूर्वाषाढे धनिष्ठामूल
८८ वतयोरप्युत्तरपूर्वे मघादीनियान्यनुराधांतानि दक्षिणायनान्यष्टौ तानि वामपार्श्ववक्षिषुवामपार्श्वास्थि

पुनर्वसुपुष्योदक्षिणवामयोः श्रोत्रयोः आर्द्राश्लेषे दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषा
ढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोः पंचस्यांश्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठामूले च
दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववक्षिषु युंजीत तां
श्चैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववक्षिषु प्रातिलोम्येन युंजीत कृत्तिकाज्येष्ठे स्कंध ९
योर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत ९ उत्तराषाढानावगाभिः अधराद्दनेोयमः मृत्वेचांगारकः शनैश्चर
उपस्थेषु हस्यांतिक तुदिवत्तस्याद्रियोहृदेनारायणोमनसि चंद्रो नाभ्यामृषानाः स्तनयोरश्विनौ तु
यः प्राणापानयोराहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसुसर्वेताराराणाः १

पु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येनुपूर्वभाद्रपदांतानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्टौ तानि दक्षिणपार्श्वेषु प्रा
तमिषाज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्यः वशिष्टेन स्कंधयोः ९ यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणः आश्वि
नौ स कक्षुदिगलपुष्यमृगो १ ॥ ८८

88A

पुरा

ज्योतिर्लोकाप्ययायकालचक्ररूपायनमोभिधीमहीतिमंत्रेणोपतिष्ठन्मेचक्रुनांश्रवींत्कमेंचन्नपतां १
इतिभावार्थेत्रयोविंशः २२ एवंत्रिभिर्भूमर्यादापालनंवर्णितंतथा अधोभुवनमर्यादापालनेविभिक्त।
च्यते १ चन्द्रविश्वेरवेरवीकृस्वर्भान्वादिस्थितेः क्रमात् अतलादिविलस्वर्गमर्यादाः समवर्णिताः २ स
एतदुहैवभगवतोविष्णोः सर्वदेवतामयंरूपमहरहः संध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपति
ष्ठेत नमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायाभिधीमहीत्यादिग्रहर्क्षता
रामयमाधिदैविकंपापापहंमंत्रकृतांत्रिकाले नमस्यतःस्मरतोवात्रिकालेनश्येततत्कालजमा
शुपापं ९ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेशिशुमारसंस्थानंनामत्रयोविंशोध्यायः २३ श्रीशुकउवा
च अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येकेयोसावमरत्वंग्रहत्वंचालभत भग
वदनुकंपयास्वयमसुरापसदः सैंहिकेयोह्यतदर्हस्तस्यतातजन्मकर्माणिचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ य
ददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतः तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंरा
पैनाराध्यफ्वोतेमन्विवेशोनिरूप्य ३ होर्यः पर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधःसूर्याचंद्रमसावभिधा
वतीमर्यादत्यस्तत्त्विरूपयति अधस्तादिति स्वर्भानुःराहुः अलभतेलेभे सिंहिकायाःपुत्रः ग्रहणंवक्ष्य।
माह यददः प्रतपतस्तरणेर्मंडलं अमुमनयानेनमध्यमवेरोऽनतयोर्व्यवधानंकरोतीतितथा ययपेवताभ्यास

चितनहितासमदुवमपीलितदशा ५ ॥

भा·स्कं· भागवतेचार्कपरिवर्तमानेपरिभ्रमत् अभिमुखंस्महूर्तेमवस्थितः सन्निति एवमंतरानदस्यानुसुपरा
टी· गवदति तत्रचस्मृत्नवक्रःस्थितिभ्यास्त्रवयसः अवयासौनतयासौस्लिद्दूरांतरत्वात् ३ तावन्मात्रेयोज
२२ नेत्रिंशाम्योभयत्रापिभगावतारत्ताणायसुपुक्तंसहदर्शनेनामभागवतेदयितमसंततेजसादुर्वि
८९ ग षहैमुहूः परिवर्तमानमध्यवस्थितोमुहूर्तेमुद्विजमानः शंकितहृदयआरादेवनिवर्तते
तदुपरागमिति वदंति लोकाः ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्र
एव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षः पिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुः प्रवा
ति यावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसु
पर्णादयः पतत्रिप्रवराउत्पतंतीति ६ उपवर्णितंभूमेर्यथासन्निवेशावस्थानम् अवनेरप्यध
स्तात्सप्तभूविवराएकैकशोयोजनायुतांतरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः अतलंवितलं सुतलं
तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ७ ॥

यक्षेति ४ अंतरिक्षंयद्दृश्यते तस्यावधिमाह यावद्वायुः प्रवातीतिप्रोवाति तस्याप्यवधिमाह या
वन्मेघाः ५ पृथिव्याउपरिभूर्लोकावधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवाविकाराः ६ योजनायुतांत २९
रेणैकैकमुच्छ्रिताः आयामोऽयः कटाहतावद्विस्तारेण ७ ॥

89A

सामान्येन विवराणि वर्णयति एतेष्वित्यादिना अथातलस्वरूपतः याक्तेनेन ग्रंथेन एतेषु दैत्यादयो निवसं
तीत्यन्वयः कथंभूतेषु अधिकः कामभोगऐश्वर्यानंदश्च विभूतिश्च संपत्तिः सुसमृद्धाभवनाद्यायेषु
कथंभूता नित्यप्रमुदिताः अनुरक्ताः कलत्राद्यायेषां न प्रतिहतः कामो येषां मायया विनोदो येषां

एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीड
विहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वराद
प्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसंति ८ येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरः नाना
मणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्रकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुन
पारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासति ९

९ किंच हे महाराज येषु मयेन निर्मिताः पुरश्चकासतीत्यन्वयः नानाये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेकामु
ख्याः तैर्विचित्रैर्भवनादिभिः तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलंकृताः कीदृशैः गृहोत्तमैः नागाश्चा
सुराश्च मिथुनीभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमाभूमयो येषु तैः पाठांतरे नानाखनत्वमि

रविनैर्वि २ थुनविशेषणम् ९ ॥ ० ॥

भा.स्कं. उद्यानानि चातितरामनरलोकश्रियमनिशा यितानि येषु च कामिनीत्वयः कामिभिः स्त्रीभिः केषांकुसुमफल
टी. लवकाश्च सुभगाकिसलयानि चैनैरवननतारुचिराक्षिप्तपायेषां तेषां विटपिनां ललनानामंगोगालिंगितानां श्री
५. भिः तथा समिथुनाः चक्रवाकादिभिर्मिथुनसहिता ये विविधा विहंगाः लघुकानां जलाशयानां च श्रीभिः।
९० कीरस्थानां युग्मैतैर्नैलैः श्यामानां पुनरपि कैरवितशायितानि कषकुलोल्लंघने नत्तमितं यज्जलाशयानां॥

उद्यानानि चातितरां मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तवकसुभगाकिसलयावननरुचिरविटप
विटपिनां लतांगालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णा
नां झषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु
नीर कृतनिकेतनानामेकविहंगाकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशा वि
यितानि १० यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्र महाहिप्रव
रत्ना नीरंनस्मिन्यालिनीदीविनेषां वने पुष्कृतं निकेत \ रशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधंते १२ ॥

या नेये स्वेषामर्यानहितां चैकोः स्वैरं विहारस्लेनाकुलाः स्वैमधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्येरिंद्रियोत्सवाः
तैश्च यद्वा समिथुनेत्यादेरूनेर्गांवसंबंधः मनइंद्रियानंदिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं नत्वनीरजे
सामान्येनकमललोहितशतपत्रेतद्विशेषः १० अहोरात्रादिभिर्यदुत्पत्तत्रोलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ११ ६

सुरवधूनां

90A क्लमः श्रमः ग्लानिरनुत्साहः १३ कल्याणानां मंगलरूपाणां १४ यस्मिन् भगवत्तेजसि प्रविष्टेऽपि सवनानि गर्भाः
आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ तयोः १५ सर्वाङ्गनाः स्वैरिण्यः कामिन्यश्च सर्वाणि त्व

नवापत्येषु च वसंतादिर्दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिः प्रायशो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च
देहे वैवर्ण्यं देहे दौर्गन्ध्यं स्वेदः क्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १३ नहि तेषां कल्याणानां प्रभव
ति कुतश्च न मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन् प्रविष्टे स्रावपतनौ प्रायः पुंसवनानि
भयादेव स्रवंति पतंति च १५ अथ अतले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवति
या: मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरि
ण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासा
वलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धो
ऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव
पि तत्राप्यतिचंचलानि पुंश्च
ल्यः विलायने विलायनेन साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा स्वीये (पा) असाधारणविलासाः नर्मवक्रोक्त्यवलो
कः तेनानुरागयुक्तं स्मितं तेन संलाप उपगूहनं चेत्यादिभिः यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते सति १६ ॥ ॥

भा.पं. भवयोः भवस्य च भवान्याश्च चित्रभानुरग्निस्तेन निष्ठ्यूतं त्यक्तं असुरेन्द्राणामवरोधेष्वन्तःपुरेषु पुरु
टी. षीभिः स्त्रीभिः १७ सुतले बलिरधुनाप्यास्त इत्यन्वयः कथंभूतः महेन्द्रस्य प्रियं कर्तुमिच्छता प्रथमं अपहृति
९१
91

ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भ
वो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्र
भानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रा
वरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति १७ ततोऽधस्तात्सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको वि
रोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामन
रूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्ध
या श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुना
पि १८

ममपहृतं लोकत्रयं यस्य सः पुनर्भगवतोऽनुकम्पयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन योदितेः सकाशाल्लब्धा ९१
वटुवामनरूपेण लब्धकायेन १८ ॥ ०

मन्यंते नो२

११८ केचिन्मस्तु नलराजं भूमिदानफलेन तन्निराकरोति नोपवैतदिति यद्बिलनिलये विरचय्यानैश्वर्यं
एतद्भूमिदानस्य साक्षात्कारः फलं भवत्येव कृतेन स्यपेतायामेव भूतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्या
ह यत्तन्मामिहदानेनस्यत इत्याह भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतस्यात्मनस्तान्मभूतस्य सर्वजीवनिय
न्तुः समाख्यातामस्मिन्नित्यर्थः यस्मिन्संप्रतिपादितस्य १९ किंच नामसुना... दिषु विवशोपि सकृदपि यस्य

नैवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्म
नि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादप
वर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यं १९ यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नाम।
भिगृणन्पुरुषः कर्मबन्धनमंजसा विधुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपल।
भंते २० तद्भगवतामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतयैव २१

गृणन्कर्मबन्धं विधुनोति कथंभूतं यस्य प्रतिबाधनं निरसनमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते यन्निवृत्त्या।
र्थं योगसांख्यादिक्लेशाननुभवन्तीत्यर्थः तं कर्मबन्धं जहाति २० ततस्तस्मिन्भगवतां भक्तानामात्मवतां
तथापि च यान्मदत्तानेदस्यात्मनमेव दत्तोसमर्पितस्य भूमिदानेन तत्फलमिति पूर्वेणैवसंबन्धः २१ ॥

स्पन

भा॰ प्रे॰
टी॰
२२
92

किंच नैतद्भगवदनुकंपाफलमपि किंत्वेकांतभक्तस्य तस्यांतरायमात्रमित्याह नेति भगवानमुष्य
मत्तो नैवानुगृहीतवान् नचैतेनः प्रयुक्तेतिन्यायात्मनः कंस्मारस्यानुस्मृतिमुख्यानीतितया तदुक्तं वासुदे।
वेमनोयस्यतुपदेभ्याचेनादिषु नस्थानेरायोमेतेयैर्देवेंद्रत्वाधिकफलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिम्
प्रपंचमाह यतत प्रतिप्रसिद्धं इतिवक्ष्यमाणं मुवाचेदं त्वयः कथंभूतः नमृधिगतः प्रत्यपा

नैवं भगवान्नूनमनुष्यानुग्रहेच्छयातु नपुनरात्मानुस्मृतिमोक्षणं मायामयभोगेष्वर्थमेवानंतु
नेति २२ यत्तद्भगवता नधिगतान्योपायेनयात्राद्धलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकश्रेयो
वरूणपातेष्वस्यतिमुक्तोतिरिर्यंचापविहृतइतिहोवाच २२ नूनंवतायंभगवानर्थेषुन २५
विमानोयोमावित्रेयस्यमवित्रोमयानुग्रहं कांततोरहस्यनिलमतिहायमुपेद्रणात्मानमया: २६
चत प्रात्मनष्वासिषीवोपवतहास्य प्रतितिगभीरवयसः कालस्यमन्वंतरपरिहृतकिंयलोकत्र

योयेवतेनभगवतायापात्राद्धलेनापहृतेस्वशरीरमात्रावशेषितेलोकत्रयेयस्यसमस्यत्वनिमुक्तोवहः
प्रपविद्धः प्रतिमेोपिमत् २३ वनेतिरवेदं भगवानविद्वानपियोमाविदः प्रस्यैकांतेनहृदस्यतिःसवि
वःमहायःयतोमेत्रार्थेहृतःसोपिपुरुषार्थेषुनूनंननिलातःननिपुणः यंउपदेशाद्धात्मनेनतमुपेद्रः
विहायात्मानेमलोकवयमयावत तेमत्रपदंहृदस्याविं प्रतिक्रमेतिवातस्मिन्प्रमत्तेसपरिवः।

प्रतिहाय

मोगिनलोकवयंतमसमस्तिक्षुद्धिमिहसः प्रतिमं गोमितंव
सोपयस्य तस्यकातस्य यस्मवेतत्तानिहितंतिप्रहितातिकंतय
२२
न २
खप

92A

प्रह्लादस्त्वेकएवार्य्येनिलातःइत्याह यस्मात्तुदास्यमिति स्वपितरिअपरेनेमृतेसतिस्वपित्र्यंपदंभगवता
दीयमानमपिभगवतःखलुपरमन्यादितिकृत्वानतुजग्राहेत्यर्थः २५ ननुत्वमतिवीरःकुतस्त्वमेवबहु
मन्यसेतत्राह तस्मात्तुपथमउवत्सम्प्रमृतिनाधृतीणाः कषायारागादयोयस्य परिहीनोभगवदनु
ग्रहोयस्य सकोवाउपगन्तुमिच्छतीति २६ प्रथमस्कोक्तिः नन्वेवंभूतस्येहलिखितंहितस्येवचरितं

यस्मात्तुदास्यमेवास्मत्पितामहःकिलवव्रेनतुस्वपित्र्यं यदुताकुतोभयंपदंदीयमानेभगव
तः परमितिभगवतोपरतेखलुस्वपितरि २५ तस्यमहानुभावस्यानुपथमसजितकषायः
कोवास्मद्विधःपरिहीनभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति २६ तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्त स्तथ
रिष्यतेयस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठतेनिजजनानु
कम्पितहृदयोयेनाङ्गुष्ठेनपदादशकंधरोयोजनायुतायुतंदिग्विजयउच्चाटितः २७

विस्तरेणाकथ्यमानंतत्राह तस्यबलेरनुचरितमुपरिष्टादष्टमेविस्तरिष्यते यस्यद्वार्यवतिष्ठते निजज
नेषुःनुकंपितंकृतानुकंपंहृदयंयस्य द्वारपालकर्मदर्शयन्ति येनश्रीनारायणेनबलेर्द्वारिविशात
दशाकंधरउच्चाटितःकेनपदातत्राप्यङ्गुष्ठेनैव २७ ॥

भा॰ पं॰ यथा हरिणा स्वभक्तो बलिः सुतले निहितः सत्वमास्ते एवं महादेवभक्तोपि मयस्तलातले स्वमास्ते इत्या
टी॰ ह ततः इति तद्व्यपदेश्यान्येन महीयते पूज्यते २८ नैकशिरसामनेकफणानां नागानां गणोस्ति एतन्मध्ये च य
९३ ति कुहकेति महाभोगवन्तो महाकायाः पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात् २९ विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः स ॥

ततोधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रः त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्ध।
स्वपुरत्रयः तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते
२८ ततोधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालि
यसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकला
त्रापत्यसुहृत्कुटुम्बसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरन्ति २९ ततोधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो ना
म निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भग
वतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये वै सरमयेन्द्र
कलेष्वपि लोकेष्वनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन \ दूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद्बिभ्यति ३०
प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो येषां बिलेशयाः सर्पा इव इन्द्रदूत्या सरमयोक्ताभिर्मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः एवं हि
वैदिकमाख्यानं पणिभिरसुरैर्निगूढासु गोष्वन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां संधिमिच्छन्तः पणयः प्रा
हुः किमिच्छन्ती सरमेत्यादि सा च संधिमनिच्छन्ती इन्द्रस्तनि एवं करिष्यतीति प्रतिभुरूपमाह हन्ता इहेणपा। ९३

93A

महाभोगिनः महाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणामिति वक्र
वो शीर्षाणामित्यर्थः ३१ इति भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे चतुर्विंशतितमः २४ पंचविंशे ततोधस्ताद्य शेषस्य
संस्थितिं संजिहीर्षो विंदुकालेयत्रतद्रूमसमुद्भवः १ कोसौ तत्र तः सात्वतीयाः सात्वततंत्रनिष्ठाः चतुर्व्यू

ततोधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृत
राष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षानिवसंति तेषामुहवैपंचसप्तद
शशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं
स्वरोचिषा विधमंति ३१ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे पातालविवरवर्णनोनाम चतुर्विंशति
तमोध्यायः २४ श्रीशुक उवाच तस्यमूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते यावैकलाभगवा
तस्तामसीसमाख्याताऽनंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं संक

द्रष्टृदृश्ययोः

र्षणमित्याचक्षते १ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेवशीर्षणि ध्रि
यमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते
हो पाप्मनेयंसंकर्षणमित्याचक्षते तथाख्यानेहेतुः द्रष्टृदृश्ययोः दृग्द्र
श्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत्कृतः अहमित्यभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठातृ यस्य अहंका
राधिष्ठानेन दृश्यसंकर्षणात्संकर्षण इत्यर्थः २ अनंतत्वमाह यस्येदमिति यच्छब्दनाम प्रसिद्धभगवान्

भा.पे.
टि.
५५
94

नान्यं त्वमेवाद्य यस्येदं विश्वमुपसंहरन्ते मिलन्तः अमेधेषणा विरचिते रुचिरी कृते कुटिली कृतेभ्रमेभ्यो भ्रुवोर्न।
योमेध्येउतेभयन्तुत्वमपत् ३ तभगात्वमेवाद्य यस्याङ्घ्रिकमलयुगलेः रुणाविशदा नखाम्लपवमणयस्तेषांव
उःसमूहः तस्यमंडलेषु परिस्फुरतां कुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ४ वास्मि अगवलये।

यस्यादेवादेकालेनोपसंजिहीर्षितेः सर्वविरचितरुचिरभ्रमभ्रुवोरंतरेणासंकर्षणो नामरुद्रएकादश
व्यूहः यतः त्रिविधिम्बूलमुत्तेभयन्तुदतिष्टत ३ यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषंड
मंडलेषु हरिपतयः सदसात्वतर्षभैस्तात भक्तियोगेनार्चमनः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडल
मंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमुदितमनसः खलुविलोकयंति ४ यस्यैव नागरा
जकुमार्यआशिषं याचमानानाक्षांर्वगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरा
जतस्तंभेषु रुचेत्तनकुंकुमपंकावलेपेनावलिपमानानां लदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावे
शरुचिरललितस्मिताः तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णिताकरुणावलोकनयेन वदनारविंदे स

विलसिताश्च तेविषदाश्चविपुलाश्चधवलाश्चसुभगाश्चरुचिराश्च भुजाएवराजतस्तंभास्तेषु अगुरुचंदनकुंकु
मानामपंकएवानुलेपः तेनावलिपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशेनरुचिरेच
ललितेचस्मितेचयासांताः तस्यानुरागेणमदेनचमुदितेनचतन्न मदेनविघूर्णितेप्रचलिते अर्ईषदरुणे।

२४

94A

अमर्षोऽसहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतः तयोर्वेगो येन ४ उपासनार्थमाह सुरादिभिर्ध्यायमानः विं
न्यमानः अनवरतेन मदेन मुदितं आसौ विकृतं विह्वललोचनं यस्य सुललितेन मुखरिकामृतेन वचना
मृतेन स्वपार्षदान् विबुधयूथपतीन् आप्याययमानः हर्षयन् नीलं वासो यस्य एकमेव कुंड

स एवं भगवाननंतोऽनन्तगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ५ ध्या
यमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुल
लितमुखरिकामृतेनाप्याययमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीन् अपरिम्लानरागनवतुलसिकामो
दमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंड
लो हलककुदि कृतसुभगसुंदरभुजो भगवान्महेंद्रो वारणेंद्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बि
भर्ति ७ य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्याम
यं हृदयग्रंथिं सत्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवो ना
रदः सह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥

लं यस्य हलस्य ककुदि देशे कृतः न्यस्तः सुभग
सुंदरभुजो येन उदारा लीला यस्य सः न परिम्लानो रागः कान्तिर्यस्याः तस्या नवतुलसिकाया आमोद
मध्वासवेन मत्तामिमधुरसेन माद्यतां मधुकराणां ये व्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां मालां कक्षां वरत्रां

भा.पु.
टी.
९५

अस्य जगतः उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्येक्षया कल्याः स्वकार्यसमर्था आसन् यस्य च रूपं ध्रुवमनन्तमकृतं कारणा
दि नश्वरेतत् यदेकमेवसन्नात्मन् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः क
थमु ह वेद न वेदेत्यर्थः ९ नहि कथमेषोऽस्माभिः सेव्यतेऽत आह मूर्तिमिति यत्रेदं सदसद्विभाति स नोऽस्माकं भा
ग्यानां बहुकृपया संशुद्धं सत्त्वमूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं यस्य लीलां मृगपतिः सिं

उत्पत्तिस्थितिनिलयहेतवोऽस्य कल्याः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन्
यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ९ मू
र्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र यल्ली
लां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः १०

हः आददे स्वीकृतवान् यत उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मादनवद्यामुन्मत्तः कमात्मने दिव्युत्तेधेणान्वयः य
द्वा कृपयेत्यत्र हेतुः यद्यस्मात् स्वजनानां मनांस्यादातुं लीलामाददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः य
द्वा मृगपतिरिति मृगाः कामादयः तेषां पतिर्नियन्ता १० ॥ ० २५

नर्हिसं

95A

किंचालं नस्य कृपयावसुधांरणेन तन्न नेवा नन्वामोदादिप्रेमेवानि चित्रमित्याह यस्य नाम यदि पतितो म।
हापातक्यपि श्रुतं कीर्तयेत् पुष्येदिति किं च वक्तव्यं पतितोसावेव नृणामशेषमंहः सद्यो हंति कथम
नुकीर्तयेत अन्यतः श्रुत्वा वा अकस्मादार्तो वा स च प्रलंभनाद्धासपरिहासात न स्मोऽशेषादन्यं ११ यि

यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेषम
न्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्द्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समु
द्रसत्वं आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भ
गवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभ
र्ति १३ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामा
न्कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन्पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृ
शा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथयाम इति १५ इति श्री भागवते पंचमस्कंधे पंचविंशः

योऽहि समहितं भूगोलं समस्तानि धारयिनः सह
स्रजिह्वाधिको गणयेत १२ दुरंतवीर्यो वन्तयस्य उरवो गुणाश्च अनुभावश्च यस्य स च सच रसायाः भूमेर्मूले स्थि
तः लिहू इति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तलोकविभागस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति एता ह्येव कामान्काम
यमानैः नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः १४ नस्मारेप्रपंचः एतावत्यः विपाकगतयः फलभूता गतयः ता व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि १५ इति भावार्थे पंचविंशः २५ ॥

एतावतीः

५६

भा॰पं॰ षड्विंशेततोधर्मान्नरकेष्विहोच्यते पापिनोयत्रदह्यंतेयमदूतैर्यथायथं १ शुभागतयउच्चावचाविसदृ
टी॰ शाइति भोगवैचित्र्यमुक्तं तेदेवलक्षणत इतिपृच्छति महर्षइति २ कर्मणः समानत्वेपिश्रद्धावैचित्र्यात
२६ फलवैचित्र्यमितिपरिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्विक्याश्रद्धयाकर्तुःसुखित्वं राजस्यासुखित्वदुः
96 खं राजोवाच महर्षएतत्तेवैचित्र्यंलोकेकथमिति १ ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्रद्ध।
याकर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभवंति २ अथेदानींप्रतिषिद्धल
क्षणस्याधर्मस्य तथैवकर्तुः श्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलविसदृशंभवति याह्यना।
द्यविद्ययाकृतकामानांतत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासांप्राचुर्येणा
नुवर्णयिष्यामः ३ ॥

त्रित्वेच तमस्याद्दुःखित्वंचमूढत्वंच तत्रापितासांश्रद्धानांतारतम्यात् सुखादितारतम्यंसर्वे।
षामित्यर्थः २ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः सएवलक्षणंप्रमाणंयस्यअधर्मस्यकर्तुः श्रद्धावैसादृश्यात्तस
मलारजनस्यत्वात् तत्रापिकारणंदर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानांकामानांयाः सृतयोनरका
स्तासांतु अथेदानींप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः ३ ॥ २६

96A

किंभूमावेवदेशविशेषाः त्रिलोक्या आत्मामण्याहृदिर्वा आवरोगिभुमध्ये अंतरालेवाभूमिव्यतिरिक्ते ४

राजोवाच नरकानामभगवन्किंदेशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदंतराल इति ४ ऋ
षिरुवाच अंतराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वा
त्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसंति ५
यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथाकर्माव
द्यं दोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ६ तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणा
यंति अथ ते राजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः तामिस्रोंधतामिस्रो रौरवो महारौरवः
कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमंधकूपः क्रिमिभोजनः संदंशः तप्तसूर्मिः
वज्रकंटकः शाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवी
चिः अयःपानमिति किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दंदशूको ऽवटनिरोधः प
र्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्ना[illegible] का[illegible] विविधयातना[illegible]भूमयः ७

१ कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव स्वधर्मपापफलं दंडं करोति तत्र लंघितं भगवच्छासनं येन ६ मेतानेर
तानेकविंशतिमाह किंचेति ७ ॥

भा॰टी॰ पापभेदेनननत्वरकयानननुभेदंप्रपंचयति यत्विन्यादिना पात्यमानः पीड्यमानः एकदैवननेदेव २ पुरुष
टी॰ पतिं वंचयित्वा एतच्छरीरमहमिति इदंध्यानादिममेति मत्वा स्वैवकुटुंबमेव पुष्णाति तेनाशुभेन २ स
१२ नरयमनुपरविनापन्यकलत्राणपरराति सद्दिकालपाशावद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैरत्नामिस्रेन
९७ रकेवलान्निपात्यते अन्वतामानुपानदंडताडनेन मेतनज्ञेनादिभिर्यात्यमानो जंतर्यत्रकश्मलमाप्ना
दिनएकदैवमूर्च्छामुपयातितनामिस्त्रप्राये १ एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषदारादीनु
पभुंक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृ
श्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशन्ति यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण के
वलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति २ ये
त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव वि।
हिंसंति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः १०॥

रवेभ्यस्त्विति कर्माणि एव तत्र यातनापरिणामस्वरूपाणीत्यर्थः अतिक्रूरस्य भारस्य मृगाख्यस्य सत्वापदेशः से ६०
नायस्य १० श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः ॥ ०

97A

कृत्येण निमित्तेन नमांसमर्थमित्यर्थः ९१ शाणनः सजीवान्तुपरं पश्यनिपचति म्रुपककरणेनिक्षुं ये ९२ खलेसमे
एवमेव महारोरवाख्यनिपतितेषु रुरवंक्रव्यादानामरुरवः तेक्रव्येण हनन्यंतिशः केवलदेहंभराः ९१
यस्त्विहवाउग्रः पशून्पक्षिणोवाप्राणानउपरंधयतिनमपकरुणप्रुरुषादैरपिविगर्हितमसुचयमांचराः
कुंभीपाकेतप्तमेतेलउपरंधयंति ९९ यस्त्विहपितृविप्रब्रह्मध्रुकसकालसूत्रकेनरकेअयुतयोजन
परिमंडलेताम्रमयेनमपखलेउपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यांच
दह्यमानान्तर्बहिः शरीरआस्तेशेतेचेष्टतेअवतिष्ठति परिधावतिचयावंतिपशुरोमाणितावद्
वर्षसहस्राणि ९२ यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतः पाषांडंचोपगतः तमसिपत्रवनंप्रवेश्य
कशयाप्रहरंति नचहासावितस्ततोधावमानउभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो
हाहतोस्मीति परमयावेदनयामूर्छितः पदेपदेनिपतति स्वधर्महापाखंडानुगतंफलंभुंक्ते ९४ य
स्त्विहवैराजाराजपुरुषोवा अदंड्येदंडंप्रणयति ब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेमुचसूकरमुखे
निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेदृ खदंडउपार्तस्वरेणस्वनयन्क्वचिन्मू
र्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषाउपरु
द्धः ९३ स्वधर्मेदासस्वधर्मेत्यागीस्वनयन् रुदन्
कश्मलंमोहमुपगतोभवति यत्रदृष्टदोषास्तेनोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगतः तद्वत् ९५ ॥ ॥

भा.पं. दृष्टेनापि कल्पितानां मनुष्याल्पानादिलतानां वृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां न विविक्ता परव्यथा यैर्विवेकिभिस्ते
टी. षां पुरुषेण ब्राह्मणादिभावे न विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिनाऽपि
भिद्रुह्याः हिंसिताः विहिता निद्रारूपा निर्वृतिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन तमसि परिक्रामति १७ यत्किंच
५२ यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्त
98 परव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुपक्षिमृगस
रीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनि
द्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १७ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति य
व त्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र श
तसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूत्वा स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्र
न भक्षादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य न निर्मिताः पंचय \ हूतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते १८
ज्ञा येन अतएव वायसैः संस्तुतः समानत्वेन वर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेव भुंजानः यावत्तनत यावं
तियोजनानि तत्कृमिकुंडेनावतिवर्षाणि यावद्दानत्वादपमित्यर्थः अप्रमनन्नमसंविभक्तमप्रहुतं चा १८
नीनित्ययामः अनिर्वेशाकृतप्रायश्चित्तम् १८ ॥ ०

९४A

निष्कुषंतिछिंदंति १८ निगमयानमयास्मर्या प्रतिभया १९ सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता २० ग्रापपंश्रोऽशः स

यत्विह वैस्तेयेनवलाद्वा हिरण्यरत्नादीनिब्राह्मणस्य वाऽपहरन्त्यन्यस्यवानापदिपुरुषस्तमग्रन्थाज

नमनुकषंत्र्यय स्मैयेरग्निपिंडैःसंदंशास्त्वविनिष्कुषंति १२ यत्विह वाऽगम्यां स्त्रियमगम्य वापुरुषं

योषिदभिगच्छति तावमुत्रकशयाताडयन्तः तिग्मयास्मर्यालोहमय्या पुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंवा

पुरुषरूपयास्मर्या १९ यत्विह वैसर्वाभिगमः तममुत्रनिरयेवर्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीमा

रोपय्य निष्कुषंति २० येत्विह वैराजन्याराजपुरुषावा अपाषंडधर्मसेतून्भिंदंति तेसंपरे

त्यवैतरण्यांनिपतंति भिन्नमर्यादाः तस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यांयादोगणैरितस्ततोभक्ष्य

माणा आत्मनानविमुच्यमानाःप्राणैरुह्यमानाः स्वाघेनकर्मपाकमनुस्मरंतउपतप्यंते विण्मू

त्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते २१ येत्विह वैवृषलीपतयोनष्ट

शौचाचारनियमाः त्यक्तलज्जाः पशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मामलापूर्णार्ण

वेनिपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति २२ येत्विह वैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहारा

अतीर्थेचमृगान्निघ्नंतितानपिसंपरेतान्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंति २३ ॥

तल्लीनाःसंतः द्वितीयांतपदेऽसेन विशेषणतांनयंति विशिनष्टि विण्मूत्रेचेति २१ पशुचर्यांस्वेच्छाचारे २२ मृ

पं.टी. निरयपतयो यमपुरुषाः २४ लालाभक्षमाह यस्त्विहेति रेतःपानं कारयति २५ यमदूता ये श्वानः सारमेयास्ते।
भा. सभ्येम २६ इत्यादिनिमेये क्रयविक्रयादौ निरवकाशो निरालंबे अवीचिशब्दार्थमाह यत्रेति वीचिस्तरंगाः।
११ तद्रहितत्वादवीचिः २७ यो विप्रः तत्कलत्रं वा सुरां पिबति अन्योपि वा व्रतस्थः सन् राजन्यो वैश्यो वा सोमं।
९९ यस्त्विह वै दांभिकाः दंभयज्ञेषु पशून् विशसंति तानमुष्मिंल्लोके वैशसे नरके पतितान् निरयपतयो यात
अपहाय यित्वा विशसंति २८ यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृतममुत्र।
रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति २९ ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलु
पंति राजानो भटा वा तांश्चापि हि परेतान् यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं
खादयंति ३० यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिम।
त्यधः शिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमव
भासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ३१ य
स्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नी
पीयः कृतसोमपानः तानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति ३२
त्वचयः तयोः सोमस्याने फलचमसविधानात् सोमपाननिषेधाच्च तथा च श्रुतिः न्यग्रोधनिर्वीताहृत्य

[illegible] ५५

११८

सपूर्वमेव मृत्नकपवमनमृत्वा २९ पुरुषमृत्यमेधेन हिंसयाभैरवादीन्यजंते याश्च स्त्रियः कामरूपाः रक्षोगा।

मृत्युवयत्विह वा ग्राम्यं संभावेन नस्वयमपधर्मोजनमनयो विघाचारवर्णाश्रमवतो वशीयसो नवकृम।
येन सम्यक्नकपवमृत्वाहारकरं मे निरये वाकुशाशनिपानितो उरंतायान नाश्लक्ष्णुते २९ येत्विह
वे पुरुषाः पुरुषमेधेनयजंते याश्च स्त्रियो नृपश्वादंति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातय
तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाः वदार्यासृक् पिबंति नृत्यंति गायंति च हृष्यमाणा यथेह पुरु
षादः ३० येत्विह वा अनागसोरण्ये ग्रामे वा वैस्रंभकैरुपसृतानुपविश्रंभय्य जिजीविषुन्शूलसू
त्रादिषु प्रोतान्क्रीडनकतया यातनयंति तेपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मनः क्षुत्तृड्भ्या
चाभिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति ३१ येत्विह वै भू
८ तानि उद्वेजयंति नरा उल्वणस्वभावा यथा दंदशूकाः तेपि प्रेत्य नरके दंदशूकाख्ये निपतंति यत्र नृप
दंदशूकाः पंचमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा बिलेशयान् ३२ येत्विह वा अंधावटकुसू
लगुहादिषु भूतानि निरुंधंति तथाविधेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुंधंति ३३
तामृत्वा यथेह वे पुरुषादाः संतः पूर्वमन्नमन्नंतं हत्त ३० वैस्रंभकैः विश्वासैः यायैः उपविश्रंभय्य विश्वास्य
बिलेशयान्सर्पकान् ३२ सगरेण विषेण ३३ ॥

भा० पं०
टी०
९०
100

अतिथ्योः ज्ञातपूर्वाः अभ्यागतान् आज्ञातपूर्वाः तान् पापेन वक्रीकृतेन ३४ आढ्याभिमतिः धनगर्वितः अहंकृ-
तिः श्रेष्ठोऽहमानीति तिर्यक्केतनं यस्य सर्वतः गुर्वादेरपि धनचौर्यमिच्छंतीति विशंकमानः परिशुष्यमाणहृदय

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते
प तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुंडा गृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३४
यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोभिविशंकी अर्थव्ययनाशचिंतया परिशु-
ष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसं-
रक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके पतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव
सर्वतोंगेषु सूत्रैः परिवयंति ३५ एवंविधा नरका यमालये संति शतशः सहस्रशः तेषु सर्वेषु च स-
र्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंति धर्मानुवर्तिन इतरत्र
३६ ॥

वदने च यस्य अनवगतः अप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं ग्रहणानीतिनतया परिवयंति स्यूतप्रो-
तान्कुर्वंति ३५ इतरत्र स्वर्गादौ ३६ ॥ ०

भा.पं. टी. १२७ इहमर्त्यलोकेपुनर्भवेपुनर्जन्मनिमित्तेउभयोर्धर्माधर्मयोःशेषाभ्यां आदावेवद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयाति।
त्यादिनाउपगेयंउपनिषदं श्रद्धाभक्तिभ्यांविशुद्धबुद्धिर्यस्य ३८ यथावक्ष्यमाणेन कथंभूतासंस्थासक

इहपुनर्भवेउभयशेषाभ्यांनिविशंतिनिवृत्तिलक्षणमार्गआदावेवव्याख्यातः एतावानेवांडको।
शोयश्चतुर्दशधापुराणेषुविकल्पितउपगीयते यत्तद्भगवतोनारायणस्यसाक्षान्महापुरुषस्यस्थ
विष्ठंरूपं आत्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठतिशृणोतिश्रावयतिसउपगेयंभगवतःपर
मात्मनोऽग्राह्यमपिश्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ३८ श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः स्थूले
निर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदिति भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभा
गणलोकसंस्था। गीतामयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकलजीवनिकायधाम ३९
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥

लानांजीवनिकायानांधामआश्रयभूतंवपुः ३९ इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेषड्विं
शतितमोऽध्यायः २६ पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपनैः प्रीयतांपरमानंदोहरिर्बालभाषितैः २०१
१ समाप्तोऽयंपंचमस्कंधः ॥ ॥

5D

Canto 5

COLE